Koltsuniak-Kuz'ma, Mariia
Na strichu sontsiu zolotomu

PG
3948
K58427
N3
1918

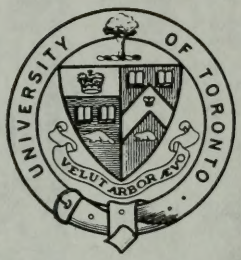

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

НА СТРІЧУ СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ

ПОВІСТЬ

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

1918.
UKRAINIAN BOOK STORE
439 N. 6th Ave., Scranton, Pa.

Число 30.
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
В СКРЕНТОН, ПА.

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

NA

НА СТРІЧУ СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ

ПОВІСТЬ

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

1918.
UKRAINAIAN BOOK STORE,
439 North 6th Ave., Scranton, Pa.

PG
3948
K58427
N3
1918

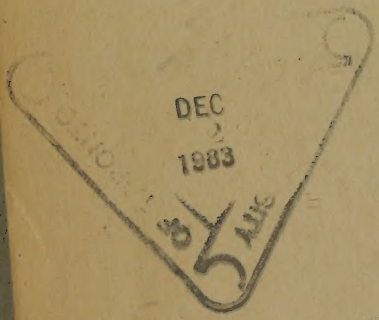

I.

На краю села Н. мов притулена до громадської толоки стояла кузня. Із неї цілий день несли ся луною удари молота по ковалї, та з невеликого комина на деревляному дасї випливав струйочкою дим. Хиба як коваль котрого дня понад вечір упив ся, або як була неділя, то тоді ставала робота в кузні.

Коваль, Андрій Марчук, не був ні тутешнїм уроженцем, ні зайшлим Циганом. В селї ріжно про нього поговорювали. Казали, що він якийсь великий пан, що не міг згодити ся зі своїми рівними, тай тому покинув усе й пішов у сьвіт між простим народом шукати собі місця, вивчив ся ковальства тай став у їх селї ковалювати. Казали знов, що він якийсь підпанок, що не хотїв у школах учити ся тай батько віддав його до коваля. І ріжно ще поговорювали.

Та в тому всьому не було правди.

Він був сином таки простого мужика, а властиво був своїм сином, бо його тато тай мама дуже рано повмирали, так що він їх собі навіть не затямив гаразд. По смерти родичів узяла його до себе тета і він став у неї за все: і дїти її бавив, і гуси пас, і начинє мив, і скипки колов. В роботах зріс із малку. Та ні ті роботи, ні часті побої не вспіли загасити іскор розуму, що тліли ся в його великих, зеленкуватих очах.

А як у тети стали вже підростати дїти, підросла своя поміч, то Андрій став їй зайвим, і вона через велику ласку віддала його за пастуха до попівських гусий, а далї й до худоби.

Піп був людиною доброю, та вихований в часах ще панщизняних, де хлопа уважали за бидло, і тепер не міг того позбути ся. У нього були два сини, яких він уже починав учити. Молодший, Роман, стоваришував ся з Андрієм, тай бувало в ясні, погідні, лїтні днї сїдали разом на толоцї під вербою (розумієть ся так, щоб батько про те не відав) тай учили ся.

Андрій переймав усьо надзвичайно швидко, і скорше навчив ся добре читати, ніж його вчитель.

Коли про те довідав ся пан-отець, то троха побурчав, та врешті позволив навіть на те, щоб Андрій у вільних від роботи хвилях приходив до кімнати, де вчили ся хлощі, тай прислухувавсь їх науці. Так ішло щось зо два роки.

А коли по одних вакаціях віз пан отець своїх синів до школи до міста, взяв і Андрія, що мав також ходити до школи, а за те мав обслугувати паничів, носити воду та помагати в ґаздівстві ґаздині, у якої всї три стояли на станції.

Андрій був живий, жадний науки, а отї вічні послугуваня страшно ранили його душу. Він нераз думав собі: "Чи я за те винен, що вродив ся мужиком, щоб мене так поневіряли? Я гарую як віл, а їм усе недогода, все кривлять ся, все поштуркують. Я преціньлїпше вчу ся від того якогось Лодзя, то ми моглиб поміняти ся місцями: він міг би носити воду та чистити черевики, а я сидїв би собі тай розказував. Ба, коли оце так не буде, бо він панич, а я хлоп!"

Лодзьо, старший син священика,, був дуже зарозумілий на свій рід та достоїнство, при тім лїнивий і жадний власти, а що не мав її на кім показувати хиба на братови або Андрієви, то докучав їм усїми способами. Найгірше впадалось Андрієви, бо Лодзьо дуже часто показував свою владу над ним та випоминав ласкавим хлїбом.

А в Андрієвій душі чим раз більше кублило ся почутє ненависти та зависти. Навіть так люблена наука збридла йому, бо його душу безнастанно сверлувало питанє: "За що та чому воно так неправдиво на сьвітї?" І він нераз такими страшними очима дивив ся на Лодзя, що того аж ляк збирав, та він таки не подавав ся і з їдкою іронїєю в словах литав:

—Ти може лютий, Андрію? На злість найлїпша рада мороз, остудить кров тай знов усьо буде добре. Бігай же скоренько по сьвіжу воду, то прохолодиш ся.

Андрієві очи ще дужче блищали, аж сипали іскрами ненависти, але він усе ще таки слухав, доки йому ще все було байдужнійше над науку. Та так було недовгі роки. В ньому почала будити ся съвідомість гідности людської, а прочитані крадьком від панича деякі вирівки з поезій Шевченка, що тоді оббігали по клясах ґімназії в С., та ще деякі иньші революційні пісні утвердили його в почутю, що він також людина як і панич, і що тільки чистий припадок справив, що він родив ся мужиком, а той поповичем.

І Андрій почав бунтувати ся против забаганок свавільного панича, не дуже слухав його, а той бояв ся змушувати його до послуху бійкою, бо Андрій був сильнійший від нього. За те почав Лодзьо збиткувати ся над своїм молодшим братом Романом, якого Андрій так любив,що був би за ним і в огонь скочив.

Раз оттак сидять вони всї три при столї, а властиво Лодзьо лежить на софі за столом, тай учать ся. В тім Лодзьо починає свистати мов на пса і каже:

—Андрій, сам тут!

Андрій страшенно счервонїв ся, але нїчого, гамує свою злість, учить ся далї.

—Ну, ну, дивіть, як почервонїв! Ти видно вже позабув, що винен нам, коли сьмієш такі фохи строїти! О, що то значить: годуй гадюку молоком, а вона тебе за те кусає. Та коли хочеш далї у нас забавити, то слухай мене, або повандруєш там, де куцї ворони лїтають!

Андрій мовчав, мовчав, далї не стало сили.

—Я за дармо вашого хлїба не їм. Я також чоловік і ви не маєте права на мене мов на пса свистати.

—Що? я не маю права? Ти мій слуга, ти маєш мене слухати, або рушай на чотири вітри.

—Тай таки піду!

—Ну, з Богом Парасю, але вперед скидай із себе ті річи, що в них ходиш, та віддай те все, що ти накрав у нас.

На сї слова два голоси скрикнули: "Лодзю! паничу!" і було в тих голосах—в одному стільки болю, в другім стільки ненависти, що Лодзьо аж поблїд. Та в нього вступив нинї якийсь злий дух, що казав йому дрочити ся з немічними, тягнути жили з безборонних.

Ну, і чого-ж ти так пищиш, Ромцуню? Жаль тобі за злодїєм? А може хочеш його боронити? Ти сьмішний, оборонче слабших, страх який ти сьмішний! Не бій ся, не вразив ся твій дорогий товариш, бо він знає, що я правду говорю.

—Слухай, Лодзю! Гамуй свій язик, бо тепер міг би я тобі дуже легко голову розвалити. За що ображуєш невинного чоловіка, чого дразниш мене?

—Ха, ха, ха, як він те каже: "Міг би тобі голову розвалити". Ну, я сумнїваю ся, чи в тебе було би на стільки відваги.

—То попросту підло те, що ти тепер робиш.

Лодзьо схопив ся на рівні ноги.

—Що? ти сьмієш менї сказати, що я підлий? Хто ти, малий пуцвїртику?!

І він із страшною лютістю прискочив до брата та кинув ся на нього з кулаками, коли се перед ним станув випростуваний, з палаючими мов жар очима Андрій і казав:

—Паничу, а вам би не стидно бити ту слабу дитину? І що він вам винен? Як хочете бити ся, то зміряйте ся зі мною. Я вам і так богато винен.

—Я з хамами та злодіями не бю ся!

—Паничу!—залунав страшний крик по хатї і Андрій уже не тямлячи себе кинув ся на Лодзя.

—Хто злодій?—шипів.—Бодай ви тим подавили ся, що я закрав, бодай ви подавили ся! Тими моїми псячими послугами, моєю гіркою працею. А ти-ж паничу через кого тепер уже в третій латинській? А згадай, хто за тебе робив задачі, яких ти своїм мізком і розібрати не міг? Хто?

В кутї кімнати стояв заляканий Ромко і дрожав, аби не дай Боже не надійшла ґаздиня та не побачила що дїсть ся, бо наробилаб такого крику, що Андрія хто зна чи й на поліцию не взяли-б.

На щастє ґаздиня не прийшла (була десь у містї), а Андрій видячи, що Лодзьо під його кулаками вже лиш на пів живий, покинув його бити, та став посеред хати страшно змінений, засоромлений, немов зломаний. Ромко підійшов до нього і якось тихо, несьміло прошептав:

—Втїкай звідси, Андрійку, най тебе тут ґаздиня по сїм не застане бо буде біда, як Лодзьо прочумаєть ся.

А Андрій перериваним, від сліз дріжучим голосом казав:

—Бувай здоров Романчику! Дякую тобі за всьо добре. А тому як устане—а він устане, не бій ся, він більше наляканий як збитий—скажи, що жалую, що я собі руки на нїм паскудив, тай стидаю ся, що його бив, бо у нього лиш рот широкий, але і сили мало і розуму мало. Тай скажи, що йому прощаю те, що розбив мої найкрасші сни, що зломив моє житє, скажи, що йому прощаю, бо-ж він—твій брат. А свойому таткови подякуй за все добре, що для мене зробили, тай скажи, що я не хотїв сього, та не міг инакше.

Ромко слухав сього теж змішаний і лише сказав:—Добре, братику, я всьо скажу, але втїкай поки час, поки ґаздинї ще нема.

Сї слова отверезили Андрія до решти; він нервово почав шукати своєї шапчини, відтак щиро попрощав ся з Ромком, глянув ще раз на Лодзя, що вже починав рушатись, і вибіг з хати.

Западав зимовий, зимний, понурий вечір. Андрій немов збудив ся з тяжкого сну, а роздразнені нерви подвоювали силу небезпеки, та радили втїкати звідси далеко, в сьвіт; казали кидати любу книжку, а брати ся за тверду, невдячну працю

хлїбороба або ремесника, "бо наука видко тепер ще не для хлопа".

—Колись буде вона і для мужика доступною, але аж тодї, коли всї стануть людьми, а не такими гадюками, як той Лодзьо.

—Злодїй.—шипіло в Андрієвій душі.—І за що? За що? що я винен? За що розбив мої сни, чому відірвав від коханої книжки? Ой пани, пани! Ви не люди, ви лише пани! У вас якісь такі душі—одні такі погані, а другі такі слабі. Отсей бідний Ромко, хто зна чи він не нещасливійший від мене? Такий слабий, такий несьміливий! Що він почне в житю? Чи стане йому сили бороти ся з тою поганию, що окружає його, чи він навіть не буде пробувати бороти ся з нею, а поплине за филею, що несе иньших? Та що я пічну з собою? Де дїну ся? А може вертати назад у місто? І що? І знову зносити наруги та лайку? А врештї—і се неможливе по тім що зайшло нинї. А де инде також не візьмуть за інструктора студента аж... із третьої кляси, та ще й такого, що сьміє впімнути ся за свою честь та виправляє дикі галабурди. А до иньшого міста до ґімназії нема змоги дістати ся, бо без сьвідоцтва відходу не прийжуть, а до сього міста за нїякі скарби не верну ся. Геть відси далеко, далеко, хоч би на край сьвіта!

Мороз і вітер додавав охоти і Андрій гнав немов на крилах. А ще вчувало ся йому, що гонять за ним, що от-от зловлять його. І він утїкав. Біг так аж до другого села, та почав учувати страшне змученє і якусь сонність. На щастє побачив недалеко сьвітло, що блимало з якоїсь хати. Добув останніх сил і з тяжким трудом добив ся до неї, та не пішов до хати, бо бояв ся.а врештї не мав чим заплатити за нічліг.—оповідати-ж відки йде і що за один, не мав охоти,—то й вплїз борзо в шопу на воза, знайшов у однім кутику троха соломи—може то було леговище пса,—впав тай заснув.

Збудив ся по півночи, як другі когути піяли, і знов гнаний трівогою, поки нікого не було на дорозї, біг, а як ще хто

крім нього йшов, то й він ішов скорими кроками, з страшною думкою в голові: що буде, як здибле жандарма, а той його запитає: "звідки він тай що за один?" Так другої днини (рахуючи в те вже й вечір, коли стало ся нещастє) понад вечір зайшов уже аж у другий повіт, щось аж у шесте село від міста, з якого втікав, і змучений страшною дорогою, перемерзлий і слабий упав десь під плотом.

А далї вже не тямить, що стало ся, пригадує собі лише, що побачив себе перший раз після того на постелї в теплій, темній хатї. За хвилю опісля вийшов до хати старий, від диму чорний чоловік і коли Андрій його поспитав: "Де я?" той відповів:

—У коваля; не бій ся нїчого, спи ще, сирото!

І далї перележав Андрій ще дві недїлї, відтак почав здоровшати, кріпшати, так що за місяць міг уже взяти ся до роботи.

Не йшов нїкуди звідси, лишив ся у коваля, а той полюбив його мов рідну дитину почувши оповіданє про його темне, сумне житє.

Коваль був старий, бездїтний вдовець, і серцем-душею приляг до молодого, живого хлопця. Взяв його навіть правно за свого, хоч прийшлось не мало походити по адвокатах та судах, нїм удалось привести се до ладу.

Далї вивчив його коваль свого майстерства, і так оба цїлими днями сидїли в кузнї та кували. І оба бували однако сумнї—і старець, і молодий, вісїмнайцятьлїтний хлопець.

Коваль згадував свої минулі, щасливі лїта, а хлопця рвав потяг до книжки, до знаня. Та нї щасливі днї старця не вертали, нї сни хлопця не збувались: для нього був на вікы замкнений той гарний, чарівний сьвіт науки. Він лише своїм розумом розбирав питаня, що кублили ся в його душі, що чорною розпукою стискали його серце, і не знаходив відповіди, і страшно мучив ся. А коли він часами пробував питати

дїда про що, то той потрясав сумно головою і відповідав: "Бо так Бог дав, синку, сего ми не змінимо".

— — — — — — — — — — — — — —

У двайцять і першому році життя відібрали Андрія до війська. Не зважали на те, що він був підпорою і підмогою старого коваля. Казали, що як би Андрія не було, то й так старий був би сам; він же старому не жадна рідня.

І Андрій пішов і служив три роки; три роки несьвітської муки, страшних проклонів та наруг. Кілька разів він пробував дезертерувати, та все якось несправно, все його недалеко касарнї ловили. Тодї він оправдував ся, казав, що і не думав утїкати, що лише так собі вийшов; далї сидїв у карцері, кляв страшно, а як вийшов відти—то пив.

Нарештї і та мука скінчилась і він ішов до дому,до старого коваля. Та застав хату пусту, а замість старого друга лише чорну могилку з хрестом.

Перед смертю записав йому коваль своє ґаздівство і кузню. Та Андрій хотячи уникнути процесів із дальшим родом старого від разу зрік ся поля і половини огорода, полишаючи собі лиш хату, кузню тай половину огорода.

Оттак мов притулена до громадської толоки стояла та кузня, а в нїй мешкав молодий коваль і від раня до ночи несли ся луною удари молота по ковалї.

Та часом нападав коваля такий туск, таку пустку чув у собі, що тїкав від хати і знов пив. А ще страшні питаня: "Чому на сьвітї стільки лиха? така біда? така неправда? Як, що одні пани, а другі їх невольники та слуги? Де Бог? чи то можливе, аби Він був тай терпів те все?" нїколи не давали йому супокою, він нїколи не знаходив відповіди на них, і мучив ся, і пив. Так пив, що аж страшно було дивитись: горівкою хотїв заглушити біль, що сверлував його.

Парубки не любили його, бо був чужий зайда, та про те

нераз питали: "Чому не прийде коли на танець, не поставить горівки?"

Ну, і він раз пішов. Не танцював, лише дивив ся тай думав собі:

—Тай чого вони танцюють, чим тішать ся?—і блудив зором по статних станах парубочих, та по дівочих румяних личках, мов би шукав відповіди на те.

Нараз стрінув ся з поглядом білявої та тихої Юстини, бездольної наймички, і в тім їй погляді великий мабуть був чар, бо на віки прикував його очи до її очий.

Вона теж не танцювала: стояла сумна і тиха, сама, немов біла цьвітка посеред пестрого, зеленого веселого лугу.

Підійшов до неї, і от незнати яким сьвітом говорили так щиро, немов знали ся хто зна від коли. І від тоді Андрій перестав пити горівку, бо впивав ся до нестяму розмовою та любощами зі своєю милою. А щось у три місяці вони повінчали ся.

Тепер плило житє Андрієви весело та щасливо, хоч не взяв за жінкою ні феника. А коли десь у рік їм уродило ся хлопя, таке гарне та любе, був Андрій щасливий мов у справдішньому раї.

Та минув рік, другий, третий, шестий, дітий прибувало, вони підростали, видатки росли, але доходи не збільшались. Ще на додаток злого в другому селі поселив ся термінований коваль, тай Андрієви пропала через те певна часть доходу.

І знов питаня страшні: за що се? чому? де вихід із сього? забушували в його голові і він знову не знаходив лишень одну відповідь: "бо так мусить бути" і мучив ся—і пив.

Юстина побліднла, змарніла, та про те не перестала всьміхати ся та розраджувати чоловіка. Мов чорний віл гарувала на чужих заробітках та годувала дітн.

Тих дітий було у неї четверо: Штефан, Марія, Катруся і Антось.

Штефан що до знаку вдав ся в маму лицем, а в батька натурою. Такий був височенький, білий, з подовгуватим личком, ясними очима і незвичайно сумно та лагідно нарисованими устами.

Мама його найлїпше любила, бо був і першенький і такий послушний, тихий та задумчивий, як старий, казала. Отсе було правда, лише що в Штефанка мало було тої живности, що її мав старий молодим хлощем. Тільки часами блищала вона в його очах, та ясним усьміхом обрамувала сумні уста, та се лучало ся лиш тоді, коли батько був тверезий, хотїв говорити, вчив його читати тай розказував йому гарні казки.

Але се трапляло ся не часто, бо батько, хоч послїдними часами мало пив, то все був такий недоступний, понурий; цїлими днями сидїв у кузні тай кував.

Тоді малий Штефан питав мами:

—Чо дєді такі невеселі?

А мама казала:

—Бо ми бідні, синку!

—А чому ми бідні?

—Бо так Бог дав. Проси, може Бог змилує ся над нами.

І Штефан просив Бога, сльозами молив помочи.

— — — — — — — — — — — — — —

А як Штефанови було вісїм рік, записали його до сїльської школи.

Йой, як він учив ся!

Всїми нервами, всїми фібрами своєї істоти вчив ся!

Тато радував ся тим і сумував.

Радував ся, що син такий цїкавий, і сумував, бо вже наперед міг знати, що його сина жде не весела, не щаслива доля. Бо коли дитина перший раз запитає: "чому се так? відки се?"—то вже пропав її спокій душі, пропало тихе щастє. Вона вічно буде перти, щоб відгадати незглублені тайни природи, і все не буде знаходити відповіди, і буде мучитись.

Щасливі, о щасливі низші духом!

А Штефан що раз частійше задавав татови питання, на які той не міг йому відповісти, бо або сам не знав, чому воно так, або ті питання були такі, що годї було давати на них відповідь дитині—воноб не зрозуміло.

Ну і Андрій сам не знав, що має робити. Думав, що може ще й найлїпше було-б відобрати сина із школи, запрягти до праці, то може би йому ті питання вивітріли з голови. Та отсе було неможливе: на його мале ґаздівство досить було і троїх дїтий, що й так їм хиба всьміхала ся жебрацька доля; а знов на коваля Штефан був за слабий: він ледви міг підоймити тяжкий молот.

Та до сеї роботи шкода було батькови свойого здібного сина, і знову почалась в його душі страшна борба; одна думка казала: "Відлай Штефана до школи", а друга глумилась: "Чи ти хочеш, аби і твій син був такий нещасливий, як ти? Не для хлопів наука!"

— — — — — — — — — — — — — —

Штефан скінчив у сїльській школї четверту клясу з найлїпшим успіхом, дістав від учителя червону книжочку в нагороду пильности, тай прийшовши до дому казав:

—Дїдю, щось вас пан професор кликали; проспли, абисьте прийшли до них нині пополудни.

—Та не знаєш чого?

—Нї, не знаю,—але Штефан при сих словах, не дивив ся як звичайно батькови просто в вічи, лише ховав зїнпцї під спущені повіки.

Андрій більше не допитував, та мабуть здогадував ся, що то за бесїда має бути, бо пішов.

А як вертав відти, то був якийсь веселий, навіть трохи усьміхав ся, і коли прийшов до дому, погладив сина по голові тай сказав:

—Підеш, небоже, по вакаціях у місто до школи. А хочеш?

У того-ж очи сяяли мов жемчуги і з радости нїчого не міг говорити, лишенъ сльози спливали йому по блїдім личку.

II.

Був ранній ранок вчасної осени, а в Андрієвій хатї було вже всьо на ногах.

Андрій сидїв на лавицї в глубокій задумі, Катерина бавила Антося, Марія замітала хату, Штефан збирав книжки тай звязував шнурком, а Юстина лагодила обід, дивила ся на сина тай утирала крадьком слези.

Ой у далеку, не близьку дорогу вона виправляла його: свого синочка любого, свого баранчика білого; бо таки таке воно гей той баранчик—і біле та кучеряве, і таке случне та чемне. Тяжко було виправляти його в ту далеку дорогу: такий же він ще молодий та слабий мов та билина; перший вітер поломить, перший мороз звялить.

А він книжки звязав тай став коло вікна; дивив ся на зелену, росою ожемчужену толоку, тай на річку, що перерізувала її, і на віки записував собі їх вигляд у памяти. А відтак сумними очима водив по бідній та чистій хатї, по старих, закурілих образах і щось немов на двоє рвало ся в його душі. І тяжко було кидати ті кутики рідні, кохані, і щось тягломанило непереможною силою у те місто, де він мав учитись, собі і своїм долї добувати.

—Ой синку, синку! в сьвіт ідеш, учити ся йдеш, на пана вийдеш. Та ци ни забудеш тих рук, що тї вибавили, та ци ни забудеш тих, що тї випестили?

—Не бійте сї мамко, не забуду нї вас, нї дєдї, нї Марії, нї Антося, нї нїкого.

А вона обіймила його, гладила по тім біленькім, кучерявім волосю, тай крізь сльози казала:

—Ой ідп, синку, тай учи сї, бо нима тобі тут, синочку, місця, нима.

Він також мав сльози в очах; а дїти бачучи, що мама тай Штефан плачуть і собі почали.

Батько підіймив ся з лавиці тай казав:

—А се ще раз зібрали сї плаксії, тай плаксії! Тай нїби чого плачите? таже відав ми Штефана ни до Америки відправлєєм, лиш отут щось штири милї до міста; тай ни на смерть го ведем, лиш до школи, щістьи-долї шукати.

А потім, мов би його що в саме серце вкололо, додав:

—Іди, йди, Штефанку, йди, пообзирай ще раз усї кутики, абись добре знав, де що стоїть. Здасть сї тобі як за кілька рік "великим паном" виїдеш грабувати дєдї за податок, тай не схочеш навіть пізнати, до когось приїхав. Ой, бодай же я не діждав того.

—Старий, бій сї Бога, а де-ж у тебе серце, так дитину пилити? Нїби Штефан такий, аби сї свої старинї мав коли цурати? Ади, таже відколи го до тої школи пускаєш тай віріжєєш, то вже му так доїв тай докучив, то аж ни знати, відки в тебе тої їди кілько бере сї,—боронила мама Штефана.

А відтак звернувши ся до меньших дїтий казала:

—Ідїть у город тай вмичте собі моркви і забавляйте сї, нїм я обід долагоджу.

І в мить осхли очи від плачу, як мама позволила вмикати моркви, такої солодкої, а жовтої гей золото! Тож бо то був празник тай бай! Бо ни мож було моркви, хиба крадьки микати, бо треба її продати тай узяти гроші.

Штефан видячи, що дїти радїють, і собі всьміхав ся.

Пішли всї в город намикати моркви, Марія помила її в річці; сїли на приспі, їли тай говорили собі: питали ся Штефана, яке то місто, а яка то школа, а чи є дзвонок коло школи? а він розказував, що знав. А потому проспли, аби розповів якої байки. І він казав усїлякої: і за котика та мишку, і за розбійників, і за царівну-сонце, що щастєм зветь ся, "що у такій файні палатї на горі сидить, усего-усего, має, і що до

кождого чоловіка раз у житє приходить, лиш ни до кождого однако, і не в один чєс".

—Ште*), а та царівна файна?—питала Катря.

—Ну, таже відав що файна, як така гей сонце.

—Ште, а вона і до нас прийде? І до тебе, і до мене, і до Антосьи?

—А, таже кажуть, що прийде; а-я, кажуть, що ми всї до неї на стрічу йдем, лише треба добре оглїдати сї, аби її не минути.

—А уна коли прийде?

—Ну, або я можу знати? Колись прийде! Ми йдем ід нї, а вона ід нам, тай може колись зійдемо сї.

—А уна стара?

—Таже кажу тобі, що молода тай файна гей сонце, а ти все ще допитуєш сї.

—Штефа, а що то щістьи, аби із ним конче стрічєти сї, тай як то, як щістьи приходит?

—Ну, то як ти наприклад що добре зробиш, а мама погладьи по голові тай скажут, що ти потрібна дївка, або як ти меш ходити до школи, тай будеш добре вчити сї, а потому дістанеш червону книжку, тай професор скаже, що ти найздальнїща у цїлій школї, то то відав також щістє, але ще не цїле. То кажуть, що як стрінути сї з щістєм, то якос чоловік цїлком відмінює сї; якийсь стає такий інакший, лїпший, крапший.

—Ну, а чому воно потому йде?

—Ади, яка мудра! Чи-ж нї? ти би може хотїла, аби коло тебе щістє цїле житє було, а другим аби нїц? От то кажуть, одно лиш на свїтї, тай має на всїх стати.

—Одно?

—Одно!

*) Скорочено "Штефанє"; таких скорочень уживають звичайно в живійшій бесїдї.

—А тобі хто казав?

—Ну, хлопці так росказують, тай дїд Онофрій так казав, тай мині так снило сї.

— — — — — — — — — — — — — —

З хати вийшла мама тай кликала до обіду.*.)

Борзенько побігли.

А на столї стояла в мисцї поріджена мандибурка тай свіжа кулеша.

Дїти аж не стямили ся, що то нині за сьвято: і моркови позволили микати, і мандибурка не пісна, лиш заріджена салом. А як мама насипала ще в другу миску сирватчаного борщу підбитого, то таки вже скакали з утїхи, тай казали, "що то добре було би, як би Штефана що дньи віріджыли до школи у місто".

А як уже пообідали, то всї хрестили ся тай кождий ішов до своєї роботи, хоч властиво нині роботи не було, бо дєдї з Штефаном ішли у місто.

Мама лагодила та складала Штефанову лудину і шматє в скринку, тато "пуцував" свої тай синові чоботи. Марія перемивала миски, Катруся бавила Антося, а Штефан шарив по всїх усюдах, чи де не забув ще якої скриптури або книжки?

А як уже мраки опали, а сонце височенько підійшло то Андрій **узяв скринку на плечі, в руку палицю** тай капелюх, казав Штефанови забирати обі пари чобіт, прощати ся з мамою тай сестрами, тай іти, "бо ще нині треба було записати його до школи до того еґзаменту, що треба го здати, нїм приймуть до ґімназії".

—Ба, ци лиш обстане?—бідкалась мати.

—Ну, буде як Бог дасть, але я за Штефана не бою сї. Він таки богато знає, тай професор казав, що певно обстане. Ну, бувай здорова, стара, тай жди мене аж почерез два дни.

---

*) У селян називають ранне їдженє "обідом", а полудньйшне "полуденком".

—Бувайте здорові, мамко,—казав Штефан,—та не бануйте, ніби чого? Коби лиш менї Бог поміг дістати сї до тої школи! Таже то недалеко, буду що місїцьи до вас приходити, як буде час!

—Бувай здоров, синку, най ті Бог світий провадит, тай Матїнка його. А-я, навідуй сї чєсто, бо я собі очи за тобов віплачу.—І вона так тулила його до себе, так хрестила, так плакала!

А він хоч сам мав також сльози в очах, так просив її, аби перестала, так цїлував по руках, що послухала тай уже лиш усьміхала ся сумно, а душею молила для нього щастя.

Потому він прощав ся з сестрами, поцїлував Антося, тай зачали йти: тато з Штефаном наперед, а за ними мама з Антосем на руках, тай Марія, тай Катерина "підпроваджували трохі Штефана і дєді".

А на небі сяло величнє, ясне сонце: по небі воно йшло, та вказувало шлях.

III.

Прийшли до міста вже з полудня.

На передмістю мав Андрій одного знайомого міщанина, тай упросив його, щоб він перетримав їх через оті два дни, нїм Штефан здасть екзамен.

Іспит пішов добре, професори навіть хвалили Штефана за його розумні відповіди, а він оповідав про те батькови і оба тїшили ся, навіть батько усьміхав ся.

А відтак згодили ся таки у того самого міщанина за станцію тай за вікт для Штефана: місячно чотири ринські грішми, дві дїлетки мандибурки, "ну і хлопцеви мому поможе дещо в науцї". Батько попрощав ся з сином; спішив до дому, щоб подвоїти свою працю, аби лиш сина вивести в люди.

Перших днїв було Штефанови дуже прикро та сумно і якось незвичайно. Потому праця, наука цїлковито обхопили його і в нього була лиш одна цїль житя: стати ся славою своїх

дорогих родичів, що з останнього тягли ся, аби йому отворити чародійну браму знаня.

Та приходилось йому не раз і не два плакати в гіркий кулак, не раз не два згадувати щасливе житє у родичів.

Він пізнав, що він хлопський син, він усїми нервами відчув те: відчув сто раз своєю душею ту нерівність між панами а мужиками! Часто йому прийшло ся почути: "tobie do gnoju, a nie do książki", і те, хоч не звертало ся до нього просто, лише до котрого з инших селянських синів, страшенно ранило його душу. А в серцї його зростало чим раз почутє ненависти до гнобителїв невинних хлопцїв і хоч тїло було немічне, то дух кріпшав та міцнїв.

А потому, як батько прийшов до нього, то він питав ся, чому воно так дїє ся? Батько лише усьміхав ся так якось сумно тай казав:

—Ой небоже! то не конець на сїм. Ти ще не за одно дізнаєш ся. Але терпи—наука то така річ, що за ню варт терпіти. Наукою тай лишень наукою і ми хлопи зможемо показати панам, що й ми люди. А ти не думай, що ті пани то щось таке велике та сьвяте; є й між ними погань, ще й яка!

Та мабуть похопив ся, що сказав за богато, тай лише ставав ще більш понурий і вмовкав.

Син роздумував над словами батька і почував у них велику правду; почував, що поміж панами богато погані, що сурдут ще не робить нїкого шляхотним, хоч у школї вчили його противного. Вправдї не казали виразно сього, та все уважали шляхотними тих, що були в сурдутах і далеко делїкатнїйше поводили ся з ними.

І ще одного навчив ся Штефан у школї: навчив ся розрізняти Поляків від Русинів. Він вправдї знав ще й на селї, що є ріжні народности, що є Поляки, Нїмцї, Жиди і т. д., але сього він не знав, що можна так ненавидїти кого, як побачив, що Поляки ненавидять Русинів. А пізнав те ріжними способа-

ми. Прим. у школї всї предмети викладали ся по польськи, лише релїґія для Русинів, а руський язик для "всїх" по руськи. На руське ходили одначе майже самі Русини, бо Поляки хоч навіть які ходили то лише на те, щоб докучити як найбільше професорови, що вчив того руського. Той сам професор мав ще в Штефановій клясї латину і хоча се був найлїпший з усїх учителїв, то йому найгірше не вчили ся, докучали, шуркали ногами, кашлали, рипали дверми, а між собою говорили: "E, co taki murga może umieć".

А зі своїми товаришами мужиками як вони поводили ся! то вже понятє переходило, звідки стільки заїлости та злоби брало ся в таких молодих серцях!

Зі Штефаном не зачинали такої, бо він був найлїпшим учеником у клясї, та за те старались йому все шкодити иншими способами. Приміром, оповідає Штефан який уступ із польської книжки, забуде ся, скаже слово з руська, ого! вже є: "Marczak nienawidzi polskiego i dlatego chciałby jak najwięcej zrusinić polski język; тут починали ся зараз і дотинки професора і так далї.

Та все таки перед ним була цїла кляса "z respektem", бо його не можна було нїколи зловити нї на невивченій лєкції, нї на нїякій поганій пустотї, нї на брехнї.

І майже всї Поляки та Жидки хоч ненавиділи його, таки підхлїбляли ся "murdze", а він звичайно збував їх кпинками, що аж морозом тїло переходило, або дивив ся на них протекціонально.

Зі своїми, з хлоповичами і взагалї з Русинами жив по більшій части в дуже приязних відносинах, з виємком одного чи двох, що їх попросту ненавидїв. Се були такі, що старали ся підходити під лад панничикам, та навіть між собою пробували говорити по польськи. Тодї Штефан підходив до них і спокійно питав ся: "А кілько бомбонів дістав ти нинї від Жипіцкого?" Вони вмовкали або зачинали говорити по руськи.

Коли Штефан прийшов до дому на вакації та оповідав батькови про житє-бутє в школї, то сказав:

—Знаєте, тату, я ще чогось навчив ся.

—А чого.

—Ненавидїти і погорджувати.

—Та кого і ким?

—А погорджувати тими Поляками тай Жидками, що по більшій части лїнюхи і збиткують ся над невинними і слабими, а менї, хоч ненавидять мене, підхлїбляють ся; а ненавидїти, то таки тих "наших", що під їх лад ідуть, під їх думку скачуть.

А батько слухав сього, слухав тай сам не знав що казати: дивно йому було, що за несповна рік його син так дуже розвинув ся, дозрів. Правда, йому було вже поверх чотирнайцять лїт, але як він ішов з дому до школи, то був ще такою дитиною! Оповідав казки про царівну-сонце і розговорював із малою Катрею про те, як про щось правдивого.

—Але видко, що тепер житє, що більше вчать як за моїх часів. Ой бідний, бідний хлопче, навидиш ти сї ще біди, навидиш! та наплачеш ти сї ще, наплачеш!

У відносинах до своїх рідних, то Штефан нї крихітки не остудив ся; він ще лиш більше, горячійше полюбив їх усїх, рад би був їм своєї крови вточити, як би то могло помогти їх безталанню. А як він мучив ся тим, що вони такі бідні, що Марія у наймах, хоч яка ще мала, аби лише одного рота в хатї менше, аби мож більше ощадити та заплатити за вікт та за станцию його. О, як він буде паном, як дібєть ся вже раз чого, то озолотить слїди тих своїх найдорожших, то житє їм посьвятить!

IV.

Штефан був уже в третій клясї. Була зима, та така остра, не знати як її перебути. Сього року був недорід і родичам його тяжко було встарати що місяця тих два ринські, що йому

ще додавали до сих, що собі сам заробив лекціями.

І у них був туск та сум і у нього не весело.

За лекції часом заплатили, часом ні, а треба було і убратись, і їсти, і десь мешкати: А такий уже виріс високий, гей той дубок, тай попросту сказали йому в школі, най скине річи хлопські, бо то якось дивно, аби такий велитень ходив мов на маскараду в такім строю, пишім як усі. Ще малий то помістить ся, але такий великан і до того в третій клясі, то се чистий сьміх.

Його всї товариші були вже поперебирані.

Ну і прийшло ся ще справляти і нові річи, хоч був іще добрий сардак і штани і чоботи.

А як скидав із себе сардак, то здавало ся йому, що відрікає ся і батька і рідного села і всього любого, коханого, та думав собі:

—Як то отсе? кажуть що не одежа робить чоловіка, а кажуть ту одежу скидати, стидатись її. Та що? як уже подав ся на пана, то треба панувати!

Гірке було те пановане сеї зими. Нераз у холоді і голоді, з тим біганєм на лекції на другий конець міста і ще часто за пів дурно: та ще й самому кілько разів треба вчити ся: кувати ті прокляті грецькі формулки, та писати безмірне число препарацій.

— — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — —

Минула третя, минула четверта і пята кляса. Прийшла шеста. Все йшло по давньому.

Були майже ті самі професорп, ті самі ученики. Поляки та Жидки по найбільшій части так само підхлібляли ся Штефанови, Русини по части тримали разом зі Штефаном, по части скакали під польську думку. А Штефан питав їх подібно як колись: "Ти дістав може нині шпорта, або зафундував тобі може який пива, або програв до тебе в карти? Ти видко со-

рому не маєш". Ной як вони, ті перекиньчики ненавиділи Штефана! Вони постановили конче ввалити його в біду і то ще в таку, щоб він показав ся зовсім таким, як і вони були.

— — — — — — — — — — — — — —

В ґімназії був звичай, що ученики вищих кляс що року уряджували вечерниці: польські в честь Міцкевича і руські в честь Шевченка. Розуміть ся, що в хоральних продукціях мали брати уділ усї співаки як на однім так на другім, але було звичайно так, що на польськім співали всї, а на руськім лише самі Русини, бо Поляки на той час "діставали хрипку".

Ну, і сього року теж мали устроювати вечерниці Шевченка. Одного дня, якось у половинї сїчня, мали зійти ся ученики і професори на нараду, "як і що" в одній з кляс ґімназіяльних о третій годинї. Та між Українцями було умовлено зійти ся троха скорше, щоб дещо самим нарадитись, заким надійдуть професори.

Зійшли ся всї, з виїмком перекиньчиків, і почала ся та запальна, горяча розмова, що ворушить найзимнїйші серця, вливає надію в найбільше зневірені душі. Але взагалї їх усїх мало, бо ті перекиньчики, ті льокайські душі не поприходили; певно, лїпше випити де скляночку-дві, нїж прийти троха скорше на спільну нараду, бо тим можна би наразити ся начальству.

—Товариші!—каже запальним голосом Штефан.—я пропоную, щоби всїм тим Українцям, що через злу волю, а не через хоробу на нарадї не явились і на пробу не будуть ходити, не подавати руки і взагалї мати з ними як най меньше стичности.

—Добре, добре—загули.

—Але.—говорив Штефан дальше.—робити з того як найменьше розголосу, не вдавати з себе нїяких героїв і старати ся наводити заблудних на путь правди.

В тім роздав ся голос дзвінка—дзїнь-дзїлїнь, дзїнь-дзї-

лінь, а вслїд за тим увійшло до салї кількох професорів; запальні розмови стихли, а почалось звичайне, урядове обговорюванє точок проґрами, що мали бути як найльояльнїйші: нїяких там якихсь "Кавказів" чи "Посланій" анї "Снів", нїякого співаня тих революційних пісень: "Урра у бій" або "Ой не гаразд Запорожцї". Лїпше отті: "piękne, rzewne ruskie dumki", як "Ой поїхав пан Ревуха", або "Чи я в лузї не калина була", бо "to najlepiej harmoniuje z melancholią ludu ruskiego". Хотїли навіть викинути з проґрами відспіванє "Ще не вмерла Україна", та на се ученики не згодили ся: по салї почали перебігати поодинокі запальні слова, пристрасні погляди та шепти. Ну і професори зміркували, що коли не дозволять добровільно, то будуть примушені вислухати тієї пісні помимо своєї заборони і тим лиш виставлять себе на сьміх, бо навіть не зможуть учеників за те покарати; тож би вже була надто велика "gorliwość w pełnieniu obowiązków". Далї назначено ще, в котрі днї і в котрій годинї будуть відбувати ся проби хорального співу, і професори казали розходитись.

От і потому почали ся ті проби, а перекиньчики не ходять і не ходять, а коли котрий запитав їх, чому? то як самі між собою Украïнцї, звиняють ся браком часу, коли-ж між ними ще й який Поляк, тодї набирають дивної зухвалости і сьміють навіть разом з Поляками кпити собі з того всього.

Раз якось у Штефановій клясї зняла ся про те бесїда, Штефан звернув ся до одного з своїх "приятелїв" і каже:

—Слухай, Корчак, а чому тебе вчора на пробі не було?

—Щож то? чи я маю перед тобою зі своїх справ релящії здавати?

—Не потребуєш зараз гнївати ся; я тебе зовсїм спокійно питаю: чому не ходиш на проби? Преціньу нас усїх доволї роботи, та як би так стали всї відтягати ся від усього, то гарне було би наше житє! А тобі-ж не буде стидно, як вечерок не

вдасть ся задля слабости хору, а в тому і ти будеш винен? Як вам здаєть ся, хлощі, як би назвати того і що варт такий, що від загальної справи для особистих інтересів відтягаєть ся? Що варт чоловік, що походячи з нації слабшої переходить до міцнійшої і ворожої?—І Штефанів голос постепенно підносив ся а очи дуже горіли.—Слухай, та-ж здаєть ся знаєш, чим для нас Шевченко, чим він для нас мужиків, а ти сам мужик цураєш ся його і за той час, щоб хоч що трохи причинити ся до звеличаня дорогого імени, ти ходиш із тими паничиками, що ненавидять усе що руське, тай забавляєш ся?

—Штефане!—сіпав його хтось за рукав—та дай спокій, не зачіпай біди.

Але Штефан не давав спокою і говорив далі.

—Нї, я вже тепер буду говорити всьо, бо йому то вже давно належало ся від мене; і йому, і тим усїм перекиньчикам. Давнійше я старав ся просьбами, а коли ті не помагали, то кпинами промовити до його розуму. Але те все на нїщо. А врештї нехай уже раз знає, що з такими як він не хочемо мати нїчого до роботи і навіть їм руки не подавати-мемо.

—Ох, що-ж то за втрата буде?—сказав злобно сьміючись Корчак.

—Втрата чи не втрата, а ти від нині не сьмій називати ся Українцем, іди далї лизати лапи своїм паничикам, бо чесні Поляки та Жиди певно стануть по нашій сторонї.

Ну, а Поляки та Жиди так притиснені до муру, очевидно майже всї стали по сторонї Штефана і Корчак остав ся сам.

Але се було лише так, для людського ока, бо як тільки павза минула, видів Штефан, що деякі Поляки всьміхали ся до Корчака та казали:

—To widzisz druhu, nie gniewaj się; ty sam wiesz najlepiej, jak my cię kochamy, ale z tym Marczukiem musi człowiek trzymać się zasady: I Bogu świecę i dyabłu świeczkę.

Корчак добре відчував, що сї слова не оправдують їх поганого поступка супроти нього, та не винуватив їх, тільки Штефана, і в його серцї загоріло бажанє страшної пімсти.

Днї й ночи передумував, як би то так пімстити ся, щоби Штефана виставити в найгіршім сьвітлї. Що-ж? видумати яке тайне соціяльне товариство, або бунт против Поляків, се можна би, але се не була би така месть, про яку він мрів, бо вона не ослабила би поважаня для Штефана анї у професорів, анї в учеників. Вона була би тільки доказом ще більшого самовідреченя Штефана для піднесеня духа Українців, а тим самим зробила би з нього героя, якого вправдї вигнали-б і з тутешньої ґімназії, та все таки поважали би.

Нї! то мала бути пімста така, що власне показали би Штефана яко брехуна і хвалька, і такого собі, зовсїм звичайного легкодуха.

І працювала чесна Корчаківська головка, і випрацювала нарештї!

По тім, як Штефана засадили за "аферу" з перекиньчиками до карцеру на дванацять годин, почав Корчак от так часом приходити на проби співу, часом навіть голосно говорив, як то щире промовленє до серця і вітворенє очий спасенно дїлає на недосьвідного чоловіка. Далї розповідав декому, як то Марчук привів його до упамятаня, а властиво доказав йому, що перекиньчиків нїхто не шанує, та що кожен, хто бажає остати ся чесним, не стане по сторонї перекиньчика, а в данім разї опускає його. І ще казав, що він Марчукови нескінчено вдячний і хотїв би з ним поєднати ся, та се дарма, бо Марчук має до нього упередженє.

Отсе все доходило до уший Марчука і він сам наскрізь чесний, навіть не підозрівав Корчака за нїякий підступ; думав, що то щира поправа, погодив ся з ним, а в душі радів, що до вкраїнського гуртка прибув іще один член.

Корчак почав навіть досить часто заходити на станицю Штефанову, щоб разом учитись. Штефан мешкав тепер у одного небогатого емеритованого урядника, що враз з жінкою та двома малими хлопчиками, внуками, утримував ся з того, що держав студентів на станції. Корчак скоро запрязнив ся і зі старими і з учениками і з хлопчиками. Один із них, Мись, то був собі такий живий, непосидючий, збиточний і страшенно розсіяний хлопчик: "збиточний забудько" звали його. От з ним Корчак дуже запрятелював ся, приносив часом цукорки, розмовляв, бавив ся. Словом, став його найлїпшим товаришем.

— — — — — — — — — — — — — —

Одного дня, якось у половинї лютого, дістав директор ґімназії анонїмовий лист, що так і так: У вашій ґімназії страшна деморалїзація, майже всї ученики грають у карти, а коли не вірите, то пішлїть яку довірену особу, або і самі підїть на станцію до Сичика; там знайдете в плащи котрогось хлопця "corpus delicti", а на доказ, до чого дійшла хитрість тих ваших вихованків най послужить те, що карти носять у плащах в той спосіб, що розпорюють кишеню від плаща і карти зсувають ся аж на дїл. Так їх кількох по кілька карт збирають на цїлу талію, а все се в тій цїли, щоб їх ніхто нїяким сьвітом не міг вилапати.

Директор прочитавши таку вісточку не дуже втїшив ся, бо раз, що в його ґімназії такі непорядки, а другий, що між учениками, між такими молодими хлопцями, стілько рафінованої хитрости: та не довіряючи тому постановив сам піти переконати ся.

— — — — — — — — — — — — — —

На станції у Сичика було гамірно та весело. Учать ся хлопцї, зійшло ся їх більше, бо у Сичика широка станція, а що найважнїйше, нема "штубаків". Далї—починають потроха дурити—і бють ся, і співають, а так уже десь девята година, стукає хтось до дверий. Хлопцї сьміють ся, кричать: "ходи

церемоніянте до компанії"—двері отвирають ся і на порозї стає—директор.

Хлощї троха змішали ся, бо дивно їм стало, чого він від них хоче? вони ж нїчого незаконного не роблять, бо преціньучити ся та читати, а часом посьпівати трохи, то хиба не гріх.

Директорови самому якось нїяково стало, так ті хлощї, що їх тут застав, не виглядали на шулєрів, та ще таких підступних. Ну, він їх не любив, бо всї вони були "запалені Русини", та над те нїякого иньшого гріха не було за ними. Але однако прибрав урядову міну і почав їм казати, що дійшло до його відомости, що вони страшно грають у карти, і навіть при собі в плащах носять їх.

Хлощї переглянулись тільки між собою, що отсе таке; та-ж їх тут усїх вязало товариське слово, що нїхто з них, доки ходять до школи, карт до рук не візьме, тож звідки таке підозрінє як раз на них упало? тому то просили директора, нехай сам переконає ся, скільки в тім правди; ось тут наші плащі.

І пан директор один по другім обмацували ті плащі та оглядали і не могли нїчого знайти. Почали вже побоюватись, що виставили ся на сьміх цїлого міста, що вірять таким побрехенькам, коли в тім намацали в однім плащи щось твердого, щось такого нїби карту,—одну,другу, третю, пяту—і заразом утїшились і засмутились. Засувають руку в дїраву кишеню, зсувають аж на діл і виймають карти.

Czyj to płaszcz?—питають відтак сухим, урядовим тоном. Хлощї підходять один за другим, з дива ледви тямлять ся, а нарештї Штефан як би надломаним голосом каже: "мій". Очи пана директора засьвітили ся.

—Ах, то ти такий реформатор! А вдаєз себе правдивого героя, намовляє до самовідреченя, ганить колєгів за найменший поганий учинок, а сам он який! Іще яка страшна фальш, який підступ, яке зіпсутє! Ну, ну, а се що? то карти навіть

значені? То ви, панку, ще й фалшиво граєте? Гарно! А тепер признавай ся, де твої спільники, кого більше втягнув ти в те гарне діло? О, він чоловік ідеї, реформатор, герой! ех, знаю я вас, ви "hocher strebende Menschen"! Але щоби стільки фальші могло набратись у так молодого чоловіка, то навіть у моїй сивій голові не хоче змістити ся. І се ти, такий "добрий син", виправив своїому батькови?!

Штефан слухав з лицем бліднм мов стіна та з горіючими очима сих важних слів і сказав:

—Пане директор, я слово чести даю, на найсьвятійше клену ся, що я не розумію сього всього. То я, що ніколи в житю карт у руках не мав, мав би коли грати? Се менї в голові не містить ся.

—Ха, ха, ха, не містить ся в голові! Ну, та-ж диви ся, є доказ, ти-ж сам сказав, що се твій плащ, а я-ж із твойого плаща виймив ті карти. Що-ж маєш на свою оборону?

—Хлощї дорогі,—звернув ся Штефан до товаришів,—може з вас котрий знає, що се, може поможе відгадати сю страшну загадку?

Але товариші рівно перестрашені і здивовані, як і Штефан, упевняли лише пана директора, що то мусить бути чийсь збиток, або чиясь пімста, бо Штефан певно не грає, за се вони можуть ручити.

Та директор перервав:

—Признавай ся найлїпше до всього отверто та покай ся щиро, то може ще вдасть ся що направити, а так то прощай ся, небоже, з тутешньою ґімназією. То за богато на одного: і полїтика, і гра в карти, і ще така облуда, о, абсолютно за богато.

Штефан уже нїчого не говорив, бо директор його оправдуваням не вірив; признавати-ж ся до річи, про яку найменшого понятя не мав, не міг і не хотїв, хоч знав що се було би

може і вменшило ступінь його вини і кари, ніж таке "правдиво руське", вперте обставанє при своїм.

І пан директор забрали карти та пішли до дому, полишаючи Штефана в крайній розпуці. Товариші пробували його розраджувати, потішали, що всьо розяснить ся, та Штефан видів, що і в їх серця закрав ся вже сумнів що до його чесности і се ще страшнійшою розпукою стискало йому серце. У хаті, перед тим так веселій, мов би хто вмер, такий сум настав.

А Штефан убрав той нещасливий плащ і пішов до дому. А дорогою тисячі розпучних думок аж до божевілля його доводили. Роздумував та розгадував, за що се? та що се? і дійшов до переконаня, що се певно якась месть, але за що? і хто? того не міг збагнути, хто би міг йому таку страшенну, таку злобну кривду вдїлати. Перебирав у думці всїх своїх "сердешніх", але вони всї здавали ся йому і за глупими і за несьмілими на таку месть. Щоб таке придумати, треба було не дурної голови. Тут міг би бути один Корчак. Але знов як же можна було його про щось такого підозрівати? Коли б був хотїв за що мстити ся, то був би се вперед учинив. А тепер він так покаяв ся, такий став пньший, такий щирий Українець і товариш. Нї! то не може бути! А хто-ж? а хто-ж питала думка і не знаходила відповіди, та спокою не давала.

А потому та страшна ніч! Що він у нїй пережив—і вмирати буде, а незабуде її! Нї! для нього вже нема ратунку, йому вже не вірять!

Герой! реформатор!—ганьбить пньших, що на проби не ходять, а сам потайки грає в карти і фальшує! Так, йому вже ніхто не вірить! Він бачить, як батько страшно ридає і каже:

—А бодай же я був не діждав того.

Герой реформатор! Він бачить, як оті хлопці, для яких він був взірцем, яких вів дорогою правди, цинїчно сьміють ся і кажуть:

—Е, можемо грати! Він і фальшиво грав, а ми преціньфальшиво не будемо!

Герой реформатор! А з його батька ціле село сьміється, що таку собі потіхоньку викохав!

—Го, го, так му треба! Най би му сї було ни забагало тих миназіїв; не для хлопа навука! Хлоп як відірве сї від плуга та від сапи, то на пси зійде! То ни дурно кажут: Не дай Боже з хлопа пана! Вікохав си Андрій чічку, що чужі дїти обгравала, віховав си паничьи!

Реформатор!—О Боже, Боже, Боже!

І він видів бідну хатину і припеч. І видів як він, тай Марія, тай Катруся сидять на нїй... І чув, як він розказує їм казку про щастє і що кожен чоловік стрітить те щастє. Кожен! і він стрітить! Герой, реформатор! О Боже, Боже—щастє і він!

А відтак був ранок,—він пішов до школи, та невдовзї вже всї знали, який він герой! Боже! ті усьмішки, ті ніби то співчутливі і жалібні слова—а в серцї їдь!

А ті протоколи—і ті добрі ради:

—Покай ся, поки час, згадай про батька, що з послїднього тяг ся, аби тебе до школи посилати!

А відтак розійшла ся вість по містї, дійшла до ушпй тих родичів, що він учив їх синів—і знову ті ради і ті усьмішки.

А потому прийшов батько; (якась добра душа і йому про всьо донесла): як Штефан одного дня вернув із школи, то вже застав його; батько сидїв на лаві такий страшенно сумний, такий...

І не кричав на нього, не ганьбив, лише сльози котили ся йому з очий, а уста шептали:

—Штефанчику, на що-сь менї то зробив, на що-сь менї то вчинив? Синочку, за що?! Тай що ти тепер пічнеш, синку мій нещасливий?

А потім той стогін!

—Так ми треба старому, так ми треба! На щом ті від

скиби відривав, нащом ті відривав?! Не для хлопа наука, не для хлопа, не для хлопа!

А Штефан теж плакав, та не сльозами—за великий був його біль, аби його можна сльозами виплакати: він плакав цілою своєю істотою, плач його рвав, розпука серце стискала, та з очий ні одна сльоза не поплила. А він так молив батька, присягав ся на чім сьвіт стоїть, що він не винен, що то певно хтось із мести таке йому виробив; та хто, того він не знає.

Батько ніби дав переконати ся, заспокоїв ся троха, та все таки повтаряв:

—Та воно однако таки на моє віходить, не для хлопа наука, не для хлопа.

А відтак пішов батько домів: гарну-ж він вістку до мами поніс, розрадував серце материнське!

А далі—приговір:

—Коли добровільно до всього признаєть ся, то позволять йому скінчити в сій ґімназії шесту клясу, відсидіти 16 годин (заплатити 20 рунських) і ходити на другий рік тут до школи. Коли-ж обстає при своїм, то сей рік, з огляду на бідноту батька, позволяють йому ще тут перебути, та по вакаціях не має тут що робити. Сей приговір такий легкий тільки тому, що всї ученики зізнали, що його при грі ніхто не видів, отже як догадують ся, мусів він грати десь по кнайпах "в порядним товаристві". Та що сього дійти не можна, отже з огляду на те, що він не деморалїзував иньших учеників, засуджуєть ся на таку легку кару.

— — — — — — — — — — — — — —

V.

На дворі була чудова провесна. Подекуди стояв ще сніг, та місцями, де вже просхло, добувалась із землї зелена, молоденька, ніжна травиця. Штефан вертав із школи. Мов ходячий труп виглядав тепер, так його з'їла страшна жура. Сонце так ясно сяло, воробцї цьвіріньокали, дорогою плила з леду та

снігу стоплена, брудна вода. І сонце відбивало ся в ній і скрашало навіть і ту брудну калюжу. А небо було таке синє та чисте! А в Штефановім серці такий був сум і розпука! Він рад би відси летіти далеко, далеко; втопитись або вбитись, скінчити з собою, не бути—було його єдиним бажанєм. Але ні! умерти безчесним!? Ні! то мусить вияснити ся! Як есть Бог, як есть справедливість, то вияснить ся!

В малім городци перед його станцією вже також починала зеленіти ся трава і малий Мись повипосив свої забавки та укладав їх на муріжку. Укладав і свої образочки. Надійшов Штефан, став і дивив ся. Дивив ся, говорив з хлопчиком, мабуть пригадував собі ті щасливі хвилі, коли то і він міг ще так весело та безжурно сьміяти ся, лише що він ніколи не мав таких гарних образочків. О, отсей більший від усіх—що то? що то? чого Штефан так збілів і немов заточив ся— що то? який гарний, дзвінкий хлопець!

—Миську, ти звідки маєш той образок?

—Хтось менї дав! Згадайте—і малий збиточник сьмішно скривив ся.

—Що? ні? той пан, що ти так його любиш, той такий гарний, румяний пан Корчак? А може той чорний Сичик, а може Глицький?

—А що дасьте, як скажу хто?

—Куплю коника.

—Направду?

—Направду.

—Ну, то він, Корчак, і він менї ще богато таких дав, та не скажу де тамті, бо не можна.

Та Штефанови було досить. Схопив карту, вбіг до своєї кінмати, впав мов знесилений на ліжко і перший раз заридав, в безладю викидаючи слова:

—Боже, дякую Тобі Господи, добрий, дякую, дякую.

А відтак, як угамував ся трохи, пішов знов до міста.

Дорогою забіг до Сичика'і просив його йти з собою до Корчака. Пішли.

Корчак трохи здивував ся відвідинами в сій порі, та то нїчого, бо всяко буває між колеґами.

Штефан приступив до нього, витяг "образець" і каже:

—Диви-но, Корчак, який я маю гарний образочок. Справдї! Який то незрівнаний дотеп—розпороти чужу кишеню та казати дитинї насипати туди таких образочків. Справдї, се незрівнаний збиток.

Сичик уже покмітив, до чого воно йде і з дива аж занїмів.

А Корчак то блїд, то червонїв. Хотїв відперти ся всього, оправдував ся, навіть кричав та злостив ся, але Штефан твердим голосом почав говорити:

—Се була пекольна пімста. Та біда, товаришу, що не дуже мудро обдумана. Коли захотїлось тобі втягнути мене в таку біду, було пождати, поки Мись вкине всї карти, то тодї може нїколи не булаб вийшла правда на верх. Або знов було знайти когось такого, щоб міг посьвідчити, що я граю в карти. Но, розумієть ся, що менї не хотїли вірити, що я не грав, кинули навіть підозрінє, що я грав по кнайпах та норах, та єдиним доказом на те, що я грав, були карти знайдені в мойому плащи. Коли оце я знаходжу таку-ж саміську карту, так само значену і довідую ся, що її дістав Мись від пана Корчака! То значить, що пан Корчак казали йому розпороти мою кишеню і повкидати в неї карти. Ти можеш казати, що нї, що то лише малий щось плете. Але оправдати ся тобі не вдасть, бо чому-ж малий не сказав на кого иньшого, лиш на тебе? О так! тепер я розумію добре, куди то йшла та твоя поправа, та твоє каяне! І скажи: за що ти менї се зробив? Ти відповіш, що я тобі докучав, що мішав ся в несвої річи. Але слухай: ти зраджував нашу справу, ти помагав міцнїйшим против слабших, а я того не міг стерпіти. Ну, ти піметив ся на минї, а тепер най буде так: коли ти будеш відпирати ся

сього вчинку, то копаєш яму сам під собою, бо-ж знаєш, що докази проти тебе, і ще друге: що на се, що ти граєш фальшиво в карти, таки є свідки. Та послухай: наколи ти присягнеш менї, що все будеш іти лише з нашим інтересом, що нїколи не зрадиш народньої справи, то я тобі всьо прощаю, не буду з того робити вжитку, лише піди, склич нашу громаду та зніми з мене ту нечесть, поверни знов довірє товаришів, і я готов іти з сеї ґімназії тай шукати щастя в чужій, так як менї се присудив збір учительський. Я беру матеріяльну кару, звільни-ж мене бодай з моральної. Ну, вибирай.

Підчас сеї мови Корчак страшно мішав ся на лиці. Врешті, коли зрозумів цїлу шляхотність Штефанової бесїди, те його самовідреченє лише длятого, що йому здавало ся, що буде міг зискати ще одного робітника на нарднїй ниві, то не знав де дїти ся із стиду, видячи таку перевагу противника над собою.

Штефан видів боротьбу, що точила ся в нїм.

—Товаришу,—сказав—вибери послїдне. Скинь уже раз із себе ту лож, скинь те підхлїбство висшим. Ти-ж знаєш, які вони, ті твої приятелї паничики. Ти видїв, як відступили тебе в даній хвилї. Я знаю: ти знайдеш у них і ласки і гроші, але поважаня—нїколи. А в своїх знайдеш його, коли лише щиро покаєш ся. Нїколи не за пізно на каянє, нїколи не за пізно вернути до працї для народу.

Сичик усьміхнув ся і сказав:

—О, ти повинен бути або ксьондзом або адвокатом, так гарно вмієш проповідати.

Та Штефан говорив своє далї.

—Я признаю ся, що я може за остро тобі докучав, що не брав на увагу того, що не у кождого відважне серце, що врешті нам дарма бути відважними, коли у нас пливе кров сто поколїнь битих панською нагайкою. Та я хотїв власне, щоб та боязнь від нас за гори та лїси втїкла і тому може часом переборщив троха:

Сичик знову сьміяв ся:

—Ану, що ти ще почнеш плакати, тай скажеш, що ти всьому винен. Ану, будемо видіти. Ти повинен би брати покутну верету, посипати голову попелом, ходити від села до села, проповідувати покуту, жити наче сьвятий та ще вигадувати на себе якісь гріхи.

А в Корчаковій душі йшла страшна боротьба. Бо він не був з ґрунту злим хлощем, лишень власне йому бракувало відваги бороти ся з міцнійшими, а ще до того була й боязнь бороти ся з ними. Та він уже не раз, не два переконав ся про те, як платять йому ті приятелї за його пониженє та рабство і навіть його рибяча кров бунтувала ся против того. Та він не хотів їх покинути, бо тим признав би слушність Штефанови, а на нього був лихий і конче хотів на нім пімстити ся. Та тепер для нього вже не було виходу: вістрє ножа змірене в груди иньшого, звернуло ся проти нього само. Його поганий поступок викрив ся, а врешті і моральна перевага противника була так велика, що він попросту стидав ся своєї малодушности. Видів себе безсилим у борбі з Штефаном, якого великодушність поборола його, і він постановив, коли й узнати себе побідженим, то принаймі свій підлий поступок закінчити чесно. Мнучи нервово карту в руках говорив перериваним голосом:

—Так, признаю ся до всього. То я все вистроїв. Признаю ся до того і каю ся. Ти правду кажеш, що ті наші "опікуни"... вони мене гласкають, та не шанують і не будуть ніколи шанувати перекиньчика. О, вони страшні, як вони омотують свою жертву ласками, усьмішками, а так легковажать! Вони безграничнo підступні, хитрі, а часто навіть підлі. Самі вщіпили нам у кров та кість ту служальність, не дали нам розвинути ся, не дають і тепер дихати, а так уміють використувати наші слабі сторони, так уміють лестити ся і так легковажать! А тепер я вже йду; прирікаю тобі з глубини душі, що

покаю ся і сповню все, що менї наказує обовязок.

Подали собі всї три руки і вийшли. Корчак попрямував до директора. Оповів про все, до всього признав ся і просив лише о съвідоцтво відходу (бо не хотїв довше в сїй ґімназії оставати) та о дозвіл прилюдного оправданя Штефана. Директор прирік дати съвідоцтво відходу, розуміють ся, з нотою обичаїв як найгіршою, та на послїдне жаданє не позволив, підозріваючи в цїлій афері "rusińską intrygę".

Ще сього самого дня знали всї Українці про цїлу справу і не знали з чого більше тїшити ся: чи з увільненя Штефана від кари, чи з наверненя Корчака. Але властиво увільненє Штефана від кари з боку "висших" не було цїлковите: вправдї міг оставати в сїй ґімназії, та за полїтику таки присудили йому наганні обичаї а тим самим і чесне 20 ринських. Та що було робити!

А Корчак вскорі по сїм поїхав до иньшого міста шукати собі долї; ані Штефан ані товариші не могли довідати ся, що з ним потім стало ся.

VI.

І знов скінчив ся рік. Були лїтні, свобідні вакації, які Штефан перебув як звичайно—два перші тижні дома, а далї на лекції у одного священика. Мусїв собі дещо заробити, бо батько чим раз більше знемагав, то й мусїв Штефан часом ринський-два і до дому дати.

А потому знов почала ся шкільна наука.

Біганє по лекціях, дома наука часто в нетопленій хатї, в школї насьмішки та шпильки професорів, котрим він став ще більше ненависним від своєї афери з Корчаком, і такі инші приємности студентського житя. Та все те зносив Штефан відважно; він мав уже лиш два роки до осягненя своєї мети—лише два роки до зданя матури, а відтак буде міг цїлий свій час посвятити на студії своєї рідної історії, та буде міг

приготовляти ся до званя вчительського, бо як він казав: доки в нас не буде своїх шкіл, а в них патріотичних учителїв, що виховували-б нашу інтеліґенцію, дотя не буде в нас добра.

— — — — — — — — — — — — — —

Зима. На дворі мороз та вітер, у хатї також зимно, а Штефан сидить при малій лямпинї і вчить ся. Ноги від зимна зледоватїли, руки здеревнїли, тїло переймає дрож. Він знимає з клинка плащ, накидає на себе і далї вчить ся та читає. Або і без плаща пересидить десь далеко поза північ. Тїло здеревнїло, та серце живо бєть ся, а голова аж горить.

—То все пусте, все байка; то так любо читати. Те місце таке чудове в Дон Карльосї:

Позволь менї ридать, гіркії сльози лити,
Єдиний друже! Не маю нїкого, ах нїкого!
На тій великій, шпрокій землї нема нїкого!
І як велике царство батька мого
І як далеко скорії вітрила
Срібну ішпанську фльоту хвилями несуть,—
Нема такого місця, сторони такої,
Де б міг я плакать — крім твоєї груди.
Друже єдиний, я сльозами молю,
На найсьвятїйше тебе заклинаю:
Не відганяй мене із місця того.

—Та нї! воно в перекладї не виходить так гарно, як в устах королївського сина! Він бідняга так бажає любови.

—Як повна глубокого траґізму та скарга на самітність в устах королївського сина! Він бідняга так бажає любови, приязни, а всюди знаходить лише переслїдуванє та ненависть, кождий його крок слїдять, власний батько ненавидить його.

—О, який-же я щасливий при всїй своїй бідноті, що маю де серце огріти, що маю таких любих родичів. Чи зможу я коли віддячити ся їм за те, що віддали мене до школи, що

дали пізнати стілько гарного, що дали змогу познайомити ся з творами духа такого Шіллера.

От таке снувало ся в Штефановій голові при читаню, і був би нераз і до раня читав, та ба! завтра треба йти до школи, треба мати голову на карку і сили до біганя по лекціях. Він клав ся спати і засипляв твердим, молодим сном.

Але щось з дому довго ніхто не приходив. Що то такого? Ні пишуть, ні приходять.—чи би не дай Боже яке нещасте? Коби лише скорше до суботи, то мусить навідати ся. Піде сам, хоч як не має часу.

Приходить субота. Штефан увільнив ся на неділю від екзорти..і таки ще в суботу йде дому. На крилах гонить, туга жене, якесь сумне прочутє лиха.

Приходить. Уже темний вечір. В печи горить огонь, на припічку блимає каганець. У хаті несьвітський сум. Мати сидить на припічку коло каганця, пряде кужіль тай утирає тихі сльози. Андрійко сидить мамі в ногах тай щось пипляє у книжці, мала пятилітна Доцька спить, а Катря вишпває вуставки, що пишні та красні, усїлякими взорами та волічками, лише не собі, а якійсь богачці.

Входить Штефан у хату, каже "Добрий вечір", витає ся з мамою та сестрою і дивить ся за батьком.

—Де дедик, мамко? (він усе ще каже дедик, не може відвикнути).

—Спить, синку, на печи. Тихонько, от боле що уснув. Ой змучив-же сї він тай змучив через оцих дві неділи.

—То що такого? Дедик слабі?

—Ой, слабий синку тай нидужий. Вже оце другий тиждень як горить. Вже сї і на смерть вісповідав. Добре, що прийшов, бо все тї згадує.

—А чому-ж ви мамко не дали менї знати?

—Бо тато не хоче: хотїв би тї уздріти, але ни хотїв аби

за тобов посилати. Каже: най сї вучит, він і без того має доста клопоту на свої голові.

—Ну, то я хоть тепер беру у сусїда коня тай воза, тай їду по дохтора. Чей Бог дасть, впратує.

Вона гірко розсьміяла ся.

—Поїдеш по дохтора! От, якбис мав де який крейцір, то дай, аби було чим за похорон заплатити, але ни за дохторами їздити! Ой. ни на нашу то кишеню нараз за пописану цидулку тай за флєщину медецинів десїть срібних увалити. Тай таки й тато сам не хоче. Тай що му вже дохтор поможе? Були коло него вже і Прокопиха і Майрун, були, ни бій сї, ратувалам чим моглам, ни жалувалам їм за лїк і послїдну мисчину муки дати. бо то свій, прийме шо є, али як найвисший дохтор скаже: уже тобі конец. то нима шо куда крутити. Ни нам правувати сї з Богом.

Хорий пробудив ся від розмови, що з ледви чутного шепоту переходила в чим раз голоснїшу скаргу.

—Стара, ти з ким говориш?

—Таже Штефан прийшов.

—А най-же над тобов нїколи ласка Божа не загасне, що-с прийшов. Ходи-ж синку д' минї.

Штефан вилїз на припічок, укляк на нїм тай став слухати, що батько казав.

—Ади синку, умираю. Тай ми посьлїдна жура була, що тї не виджу. Ой синку, гору-с ми з плечий знєв, най ти Бог заплатит.

Штефан плакав великими, нечутними сльозами.

—А ни плач синку; такий вже чєс прийшов, тай мус умирати. Синку, гору-с ми з плечий знєв, здойми ще й камінь. Тєжкий той камінь. А диви, четверо їх лишєю на оту хатчину, тай той Антось аж рве сї до книжки, та нима відки. Ади, дївки підуть у службу, а до Марії уже хоче якис приставати, також коваль, на кузню хоче йти. Не дуже він богач, але хоче

ії, а она його, тай може мут якос тручєти біду навперед себе. Але отой Антось, то також якес удало сї таке марне та біле, а таке охотне до книжки, що ей де! То поможи ти їму де якого кавалок хлїба добити сї, чи вже у школї, чи де у лекшім ремеслї,—не покинь його, тай маму не покинь. Ади синку, ни гнївай сї, що ти так голову обтєжую, але ти одна моя надїя, один поратунок. Обіцєй менї синку, що їх не покинеш; старій не богато треба, от лижку страви, але хлопець? Він тепер ще тут до школи ходить, але відтак... Обіцєй менї—просив, аж молив слабим голосом Андрій.

—Обіцюю вам дєдику, присєгаю сї.

—Дєкую ти синку тай прощєй нї і раз, і другий, і третий. Ходи Юстинко тай ви дївчєта, тай прощейти нї також, докім ше при памєти. Тай Марії перекажіт, що я благословлюю тай прощєю. А Штефана слухайте як мене самого, він вам тепер і рєд і порєдок і дєдьо.

І всї прощали батька і глухо заводили. Лишень Марії не було; десь може на морозї чуже шматє жмикала, або корови доїла сарака.

А Андрій вичерпаний розмовою з сином тай прощанєм попав знов в безпамятну горячку.

У печи погасло, лише каганець блимав, мама з доньками заводила, Штефан із страшного болю минав ся, а Андрій час від часу викидав поодинокі слова.

—Нї, я не пес—ви не маєте права. Ой, ой, ой, ратуйте! Сій син фальшівник? брешете! Си-но-ноньку, не покинь їх слабих.

Потім здавало ся, що вснув і в хатї всьо стихло, а по годинї Андрій був зимний труп.

Гей не дай Боже, який туск у хату вступив, гей не дай Боже! А то треба було мерця спорядити, побігти до паламаря за подзвінне, а їх хата на краю села, тай ще до того не дуже їх і сусїди навидїли, бо Андрій небіщик був і зайшлий, і

якийсь таки инший від усіх них. Тай треба було самим мерця нарядити; хто-ж тепер піде деяких людий шукати, тай таки чи прийде тепер хто у такий мороз тількп сьвіт? А завтра неділя, знов те саме, тай гріх таки, як тїло застигне, збиткувати його.

І мати з сином сами вбирали батька; у білу сорочку, у сині гачі, у білий, писаний киптар, у чорний сардак. Здало би ся тото в хатї, але він уже більше нїчого від них не потрібує, то най лежить як ґазда, бо собі на то заслужив. А відтак, як уже його файно вбрали тай спорядили та на лавици уклали і руки мов до Оченашу зложили, пішов Штефан, хоч уже була темна нічка, до паламаря тай до дяка, аби позволили взяти хрест тай сьвітло. До ѣгомостя, годити ся за похорон, мав іти аж завтра, бо нині було вже за пізно.

Десь уже коло опівночи принїс Штефан сьвітло тай хрест, а дяк прийшов перечитати псалтирю.

Сьвітло горіло, мама з доньками заводили, Антось плакав, дяк монотонним голосом читав псальми, а Штефан каменїв з болю тай роздумував, відки взяти гроший на похорон.

— — — — — — — — — — — — — —

А завтра була неділя. Так сонце ясно сьвітило, а сьнїг так блищав та горів під його промінєм, іскрами-самоцьвітом сипав. Довгою дорогою йшли люди до церкви. Такі вивбирані та вичесані, що Боже! Дехто мусїв переходити толокою, тай минати Андрісву хату і мимоволї вступав у ню звабленнй сьвітлом сьвічок, що горіли в нїй. Знак, що був мерлець— годить ся послїдний "Оченаш" за мертву душеньку виговорити тай удовицю з дїтьми потїшити.

—Та не плачте, Юстинко! Пан Біг добрий, не опустить сиріт, тай добрі люди ни опустьи. Тай ваш син уже таки, дай му Боже, пановапс, адїт який підкохав сї,—не даст вам загинути.

Але Юстина далї заводила:

—На кого-с нї покинув, господарику мій, з дїточками маленькими? на кого? Свїтив-їс нам гей то сонїчко, грів-їс нас, тай зайшов-сї гей то сонїчко, у хмари-с зайшов, тай нї звідки порадоньки нї поратуночку не маєм.

А сї материнські слова розпаленим оловом капали на синову душу, випікали в нїй знаки, що нїколи не мали гоїтись. А сї слова чорною розпукою вбивали ся в мозок, вливали ся у кров, гадюкою неситою пили кров із серця.

—Ой нї звідки поратунку, нї звідки. Ой Боже, Боже, Боже!

І Штефан приступив до матери, тай лагіднїми словами старав ся успокоїти її страшний біль.

—Не плачте мамко, таже я у вас уже великий, не дам вам загинути. Тажем дєдикови присяг, що вас не покину, тай най мене так Бог опустить як бим вас опустив. Не плачте мамко, бо ще розболите сї, тай що тогди буде з Антосем тай з Доцьков? Хто їх дізрит, допантрує? Не плачте.

Він отсе говорив, бо так йому казало говорити серце і обовязок. Але що дїяло ся в його душі, яка там страшна розпука, який жаль панував, того нїхто не видїв, нї не догадував ся. Бо де він не повернув ся, усе чув той слабий, молячий батьків голос: "Не покинь їх слабих". Він присяг що не покине, і Бог видить, яка щира була та присяга. Але як її виповнити? Він сам ледви має що їсти та в що вбрати ся, але нехай він не їстиме, неспатиме, аби лише вони не млїли з голоду, аби мати так страшно не ридала, аби батькова душа мала супокій.

А відтак знов зачинав думати, на що батько вмер, і чому він, Штефан, такий нещасливий, що навіть не може жалувати лише за батьком, за тим батьком, що був такий добрий, такий лагідний, а такий нещасливий. За тим батьком, що собі від від уст відоймав, а давав дїтям, а давав йому. Бо той його жаль страшний, а Штефан те добре відчував, що той жаль то не

лише за тим, що батька вже нема, що він ніколи вже до нього не заговорить, не усьміхне ся, не розрадить, не скаже: "Ой синку, ти ще не одно перейдеш, нім вівчиш сї, але учи сї синку, бо наука то така річ, що за ню варт усе перетерпіти",— що той жаль і тому, що на його, ще молоді плечі впав тягар утримувати, помагати родині. Та скоро приходила думка:

—І ти можеш ще називати се тягарем! А для твойого батька не було тягарем давати тебе до школи, відіймати меньшим дїтям хлїб від уст, а посилати тобі? А для твойого батька не було тягарем слухати, як люди з нього глузують тай кажуть: "То ще раз дурний! свою сласну кров против себе струнчить, свою власну кість против себе направляє. Він гадає може, що му сї син віддячить, що му лижку страви на старість запевнить. Дурний, дурний! Ой не буде пан з родувіку з хлопами стояти, ой відцурає сї власний син тата". Се не було батькови тягарем таке слухати?! Бо хоч він сьому перечив, хоч казав, що його Штефан добрий що не відцурає ся рук, що його виростили та випестили—чи мав він ту певність? Не мав! І се все не було йому тягарем?

—Я поганий самолюб,—казав Штефан до себе і тодї присягав в душі, що радше вмре, нїж зломить присягу дану батькови, радше сконає. Як би він її не дотримав, то його поступок кликав би до неба о пімсту, то його вчинок кликав би о месть усїх отих нещасливих хлїборобів. Бо вони не мали нї кришки довіря до панів, до науки, а лише наука, лиш одна вона могла їх двигнути із страшного занепаду, в якім вони були. Та вони не мали довіря до неї, бо видїли, що всї оті їх сини, та кров їх крови відвертали ся відтак від них, ставали їх найгіршими ворогами, сто раз гіршими від тих таки панів з панів. І Штефан постановляв в душі стовнити обіт даний батькови, хоч би се прийшло окупити житєм, щоби лише не відобрати ще більше надії на лїпшу, красшу долю у тих нещасливих.

І отті роздумуваня троха успокоїли його. Він ще раз клякнув коло батька, зговорив молитву, поцілував студені батьківські руки тай пішов у село годити ся за похорон тай роздобути відки гроший на нього.

Хотів позичити з пятнацять ринських, бо треба і за похорон і грабареви, і на трумну, і на трактамент (обід) посмертний.—без того-ж не можна—бо в селї назвали-б його (Штефана) лотром, кальвіном, а мамі не дали би спокійно і дороги перейти. Але де тут їх узяти? аж стільки гроший! У кого позичити?

Пішов до учителя. Та тут була така біда, що Штефан на силу зважив ся просити о позичене йому пяти ринських на кілька день, до першого, заким відбере за лекції або може дістане і стипендію, о котру подав ся.

Учитель позичив, просив лише конечно о скоре віддане "бо ви-ж знаєте, які достатки народнього вчителя".

В надії, що за похорон дозволить священик аж пізнійше собі заплатити, пішов Штефан на приходство. Священик лише що прийшов із церкви і був в досить лихім гуморі, бо страшенно хотів їсти. Довідавши ся в якім інтересї прийшов до нього Штефан, почав йому насамперед докоряти, чому ніколи не зайде і "то дуже не гарно аж тоді приходити до свого отця духовного, як хто умре". Все те говорив дуже протекціональним тоном і мішаниною польського, руського і церковного, що разом мало давати "русской язик". Штефанови хоч було не до сьміху, таки стало сьмішно з тої "русскої бесїди отця".

Отець добродій, здаєть ся, завважили се і воно не дуже добре настроїло їх для Штефана. Вони зачали розпитувати, як Штефанови йде в школї, казали, що дуже добре, бо вони чули, що він у великих ласках у професорів, що має дуже добрі лекції, часом дістає нагороди, так що собі вже дещо і на далї призбирав. На перечене Штефана сьому, вони знов

ласкавенько усьміхнули ся, та казали, що то-ж нїчо злого, "лишень коби при тім не забувать на прадідную мову і церков, та не належать до Украінцоф, тих ляцких запроданьцов". Далї казали, що за похорон возьмуть вісїм ринських, але за те муть ховати в службі. Усе се говорили поволи, розважно, і помимо солодкої усьмішки, що безперервно гостила на їх лици, видно було, що сї слова мали Штефанови докучити. Та все те плило з їх уст так умїло і так гладенько, що Штефан не знав, чи се насьміхи чи правда і не міг нї сперечатись, нї противитись їм. Сказав отже лише, що всьо добре, лишив пять ринських задатку, казав, що йде розстарати ще решту і проспть, аби завтра рано о осьмій годинї зачинати похорони. Атец ласкавенько і з'їдливо усьміхнули ся, пригадили, аби не забув принести решту, "бо Богови на кредит не служить ся, а вам треба переблагати Бога, бо і ви не мало причинили ся до батькової смерти своєю політикою в школї"—і Штефан пішов.

Які-ж гіркі були його думки, як він вертав з приходства! Він отсього "отца" не знав, бо той ино-що сього року прийшов до сього села, та за те атец його знали яко заклятого "Украінца", а тим самим безвірного, радикала, полякофіла і т. д. А ще до того Штефан не прийшов поздоровити їх преподобіє, коли приїздив на съвята, і тим самим страшно образив їх достойність. І їх преподобіє лишень шукали "удобности", щоб докучити Штефанови.

Удобність знайшла ся, і атец не жалували слів: назвали Штефана і взяточником, нїби не впрост, але от так: вас люблять професори, маєте нагороди і т. д.—се-ж до того зміряло! Сказали, що Штефан причинив ся до смерти батька і ще дещо приємного—ну, звісно-ж, сповнили обовязок отця духовного, потїшили та порадували сумного і прибитого. Спасибіг їм!

Натуральна річ, що по сїй розмові щезла в Штефана надїя, що піп завже з заплатою, і тому мусїв він ще нинї йти до

міста, щоб розстарати гроший на решту похорону, бо тут не було вже де позичити, хиба ще у Жида, тай то хто зна, чи був би позичив.

Штефан повернув ще до дому сказати, що йде в місто, і пішов. Дорогою ступив до сїльського майстра замовити домовину, і далї гнав до міста, бо вже була далї друга з полудня, а він мав ще добрі три милї ходу.

Ішов він тай думав над тим, яке сумне житє мав його батько від колиски аж до гробу, думав, як у тих рідних селах бідно тай темно, думав, який той піп безсердечний і з'їдливий. "Ви причинили ся до смерти батька! Вас люблять професори, маєте наскладані грошї за лєкції та нагороди".

—Аби й ти стілько мав, та аби й тебе так любили!

Але що-ж! як хоче говорити, то що він порадить! Дарма: сильні все гнетуть слабих, богачі бідних! Та треба їх мати, хоч би з під землї, а батькови справити людський похорон. Врештї воно не так для батька, як для матери. Все їй сиротї лекше буде, як її ґазду поховають як належить ся, а не як жебрака.

Прийшовши до міста на свою станцію, спакував "іберцігер", два томи "Шіллєра" і годинник тай пішов заставити. За годинник та "іберцігер" дістав вісїм рипських, та "Шіллєра" Жид в застав не хотїв, "бо то не його гандель", і Штефан мусїв Шіллєра продати в книгарни. Гірко було розставати ся раз на все з тим другом, та не було ради. Тими грішми хотїв він осушити материнські сльози. Вже аж на другий день ранком вернув назад до дому і провів його і слїдуючу нїч знов коло батька, бо заснути було несила.

А на другий день рано принїс столяр домовину, прийшло брацтво з корогвами, прийшов піп і дяк; відтак зложили тїло в домовину тай понесли до церкви. А звідти несли на цвинтар, спустили у глибокий гріб і розлучили Андрія з його коханими на довго, на довго.

З похорону йшли люди одні до дому, другі на "обід" до Андріїхи, тай дорогою ріжно поговорювали.

Ішли два ґазди тай балакали.

—Ну, нима шо казати, файний похорон справив Штефан свому татови, ни жьиль шо сї Андрій з остатного тєг, а до школи го посилав.

—Га, таже добре, що хоть го файно поховав, як го у гріб угнав. Шо то, уважєєте, дес казали, що Штефан у один чєс лайдакував, у якіс карти ци у яку віру грав, тай уже го мали із школи віганєти, тай так сї тим Андрій заїв,що Господи.

—Ей говоріт: от пусте плиничьи, а я вам скажу, що ми сї видит, що отот Штефан почтива дитина. Адїт, за усєчену сї постарав сам, мама і за нїчо ни знала. А за оті карти то я знов чув, що то якис лиш таке на Штефана набрехав, а потому сї усе вікрило тай ясне стало, шо Штефан чистий гей слєза. Ей уже! ни через него Андрій пішов землю гризти; таке мало єго бути, тай як той чьис прийде, тай авус—нима сї з ким правувати. А ше тот Андрій бідував та гарував, та бідував раз! Але годний був чоловік, ой годний,, а то ми таки усев громадов ни любилим єго, ой тай ми ни трохим прислужили сї, що пішов землю гризти. А тому не то було варт дати, ни такий пошьинївок.

—Отосьте сї куме обрали за Андрієвого адуката! Шо то годний! Таже нїби я на него нїц злого не кажу, бо на вмерлого ни годит сї нїчо зле говорити, але най з Богом спочиває, таки небіщик був як то кажут "нї до Бога, нї до людий!" Ше як був май молодчий, то чєсом бувало заговорит до чоловіка, але то також рідко. А навіть як чьисом упивав сї, то ни по людски, ни у товаристві, але отак сам сьпде, тай як уже пє, то здає сї, шо він хоче сї до непамєти заллєти, а усе сї чинит шо устидає сї тай так борзо тїкає. Таже як хочеш сам пити, то озми собі горівки до дому, али ни пий у коршмі, людьим на

оскому, тай христїнина навіть наперстком горівки ни почьистуй.

—Ей говоріт; добре му вже мусїла та біда докучити, як унивав сї, тай ни для забави то робив. Він чи такий був чоловік, устидав сї того, хто сї чьисом запиває. Али то як туск христїнина обіймає, то мус го чимось заллєти. Ой ни легке він мав житє, ни легке.

—А, бо то уважьиєте, то усе так тим мудрагелям. Я все своє кажу: от тїш сї тим шо маєш, біршого ни забагай, ни будь дуже мудрим, бо то твоя хлопська долї: роби тай жий, а далї нїчо. То ни нашого розуму треба, аби нові порьидки заводити!

—Ей куме, куме, таже добре вам оце казати, як у вас повно і в стодолї і в коморі, та як вам сї усе село кланяє, босьте богач. А то уважьиєте, він що тими двома руками заробив, тай то мав; тай як ни мав думати, де би то, звідки би хлїба узьити? Бідний був тай гордий, ни любив нїкого за нїчо просити, тай го ни любили. Ой тьижко му було жити тай мусїв якос свого сина трохи до сьвіта пхати, гадав, що чей буде хоть синови лїпше.

—Повно у стодолї тай у коморі, богач! Ну, а хто-ж ми оце заробив, як не я самий? Ой робивєм як чорний віл, тай доробивєм сї. Ой ни раз ми сї тяжко прийшло, ни раз треба було плечі зігнути, але то наше хлопське таке: туди сї гни, куди тї нагинают. А Андрій був мудрагель, а то був зуфалий та фудульний, тай тимой був бідний. А ще потому оттого хлопчищьи у школу посилав, тай остатну дранку заставєв, аби го далї пхати. То ми раз дурний: він умер перед чьисом, а синок віправив му похорон, тай тілько го й видко. Шмигне у то місто, тай певно шо вже сї і нїколи ни покаже у село. Бо нїби до кого? Знає, що з мами вже нїчо не зідре, бо ни знаю чи сї ще там яка дранчина цїла лишила. Ой заробив сї старий, файно вівінував дївки тай файний тестамент зро-

бив жінцї. Але за то синок буде великий пан, тай буде файно обдирати тих, чиїм хлїбом віхований, тай навіть сї у той бік бірше ни подивит, де дєдї похований. А ну мете видїти. Ой ни дурний би я свого Васильи у школи давати, хоть професор радит, тай було би зачого.

—Ну, куме, ану стрібуйте! А я свого даю, все му може ме лекше йти хоть колис, як минї. Ой тєжка стала земльи, тай помалїло її, тєжко з неї хлїб їсти. А навука, кажут, шо вже певна. А я чомус ни бою сї, шо мій син ни буде мене шьинувати як буде вучений. А як має ни шінувати, то і ни вучений ни буде. Ану, згадаєте моє слово, шо цей Штефан добра дитина, тай то нїц, шо паном буде. Ану, мете видїти, шо він буде помагати своєму родови, хоть і паном буде, шо не відцурає сї єго. Адіт, як він коло мами упадає та просит, аби ни журила сї. Годний панич!

—Ну, ну, ви вже єго і поважьиєте! Панич! Ну, дай Боже, аби сї так стало як ви кажите. Найко ше цей рік Василь сидит дома. Му видїти, ци Штефан буде і далї такий щирий для своєї мами; як буде, то може ше зважу сї і свого хлопцьи дати до школи. Може й "пан" може бути чоловіком. Але шос ми сї не здає.

От такі розмови чули ся дорогою, що вела з цвинтара в село. Одні боронили Штефана та надїяли ся, що з нього щось великого та доброго виросте, а другі сьміяли ся з тих надїй. Кількож то десятків їх дїтий пішло вже "у тот панцький сьвіт" шукати щастя-долї, і кілько-ж то з них знаходили те "панцьке щастє", а цурали ся роду, з котрого вийшли, та стидали ся його! Кілько-ж то робучих рук відпадало від земленьки сьвятої, від отих розлогих, чудових піль, ішло в світ і вертало гнобителями для тих, що з останнього тягли ся, аби їм дати добру долю! Тяжко їм було вірити в те, чого стількі роки сподївали ся, та воно все їх заводило, ніколи не з'являлось, не справджувало ся.

VII.

Гей, гей, які-ж то гіркі та тужні години настали для Штефана, гей, які-ж гіркі! Треба було працювати від раннього ранку до пізної ночи, геть поза опівніч, немов той віл у ярмі. Треба було змінити станцію, наняти її десь на далекім передмістю, та знов бути на своїому харчи. Лишень що тепер не возили йому з дому, а він сам мусїв за всьо старати ся.

Звичайно перебував ранок у школї, а цїле пополудне на лекціях, так що часто в полудне і не заходив на свою станцію. Та він мусїв собі се так урядити, бо за станцію платив лише пять срібних і за те мав ще й снїданє (склянку гербати і кавалок хлїба) і таку саму вечерю, а на обід (коли було за що) то забігав до одної знайомої міщанки, коли-ж не мав гроший, то обходив ся без обіду.

Лекций набрав більше ніж звичайно, так що аж до 9—10 вечером мав занятий ними час. Лише стільки було його щастя, що дістав стипендію, то міг поплатити свої довги і помогти матери на переднівку. А по Великоднїх Сьвятах було у Марчучки весїлє, віддавала доньку Марію за Юрка Процишина. Думала, що буде їм усїм лекше жити. І на сей раз не завела ся; Юрко був великий робітник і тихий, добрий чоловік, і Юстина потрохи віджила, а на блїдім Марійчинїм личку засяв навіть усьміх та зацьвів рожевий румянець щастя.

І знов минув рік.

Знов прийшли вакації, знов Штефан їхав на село на лекції, щоб і гроша заробити і сил набрати ся. Зближалась осьма кляса, зближала ся матура. А відтак треба було їхати до далекого Львова, та не самому: треба було брати і Антося з собою, що вже буде міг ходити до ґімназії. Гай, гай, які-ж то тяжкі роки ждуть ще Штефана! То-ж треба наперед хоть що троха гроший устарати, бо нім дістане які лекції у Львові, то стипендія не на довго вистарчить на жите для двох хлопців.

Минули вакації. Пройшли дуже любо та мило серед чу-

дової підгірської природи та читання добрих, займавих книжок. Ночи були ясні, зоряні і немов би вгорнуті в біло-синій серпанок. Здаєть ся від сьвітла місяця та від блакитї неба вони мали таку синю краску. Чудові ночи! повні мрій і снів, повні якогось несупокійного, любого, палкого ожиданя на щось незвісне, таємне, що огорне цїлу душу і серце, що забере цїлу істоту в полон на віки!

З такою розбурханою уявою, з дожиданєм чогось непевного та солодкого вернув Штефан з лекції до міста і почала ся знов шкільна наука та бігане по лекціях. Сього року мав їх три: дві у своїх давних учеників, одну нову—у канцелїста судового. Вчив там хлопця з четвертої кляси, великого пустяка і завадняку. Але канцелїст платив сїм ґульденів, мешкав недалеко Штефана, був ніби Русин, тай якось терпіло ся.

Іще чомусь терпіло ся, ще щось тягло непереможною силою до того дому. Отим маґнетом то була гарна пасербиця канцелїста, Лїда. З першим поглядом на неї здавало ся Штефанови, що все оте чудове, незнане, палке, все, чим мрів і жив сих вакацій, злучило ся в нїй, і Штефан зовсїм потонув у тім новім, солодкім чутю.

Канцелїст мав пятеро дїтий, а зглядно своїх рідних лиш троє, бо двоє найстарших, Роман і Лїдія були його пасербами, дїтьми його жінки з її першого подружя з п. судією. Той одначе скоро помер, бо вже по шістьох роках житя з нею, а з гарною, молодою вдовичкою оженив ся пан канцелїст, що давно, бо ще з молодих лїт любив ся в нїй. Вдовичка вправдї мала вже двоє "ангеликів", пятилїтнього Романа і дволїтну Лїду, та се не відстрашило його, бо вдовичка мала капіталик полишений їй небіщиком судією.

А пан канцелїст колись був гарний, чорноволосий мущина, з чудово фризованим волосєм, все усьміхнений, веселий, все по моді убраний, з пахучим шпаром у гарних, весело закроєних устах. У голові було в нього пусто як і в кишені, та

про те був львом маломіських сальонів, і пані "дуріли" за ним. А він грав ся з ними мов котик з мишою, одного дня з одною, другого з другою. Залюблювати незалюблював ся, бо міг і без того обійти ся, а врешті любив ще у своїх молодих лїтах, от так двайцять, двайцятьдволїтним хлопцем у своїй таки сусїдцї, і хто зна, чи не через оту любов впавансував аж на канцелїсту. Отсе було так:

Він був сином священика, одинаком, розпещеним мазунцем. Спершу не давали його до школи, бо мамуня бояли ся холоду та голоду для свойого Ясуня, а татуньо знов україно-фільства, радикалїзму та ще иньших "ізмів". От, має час ще того всього навчити ся, тай Ясуньо засидів ся дома щось аж до дванайцяти лїт і навчив ся лише трохи писати та читати, крім того гарно вбирати ся, погорджувати мужиками, гарно свистати, потроха грати в карти та хилити горілочку, як тільки була до того спосібність.

Гай, гай, який Ясуньо вже великий, а підписати ся гаразд не знає. Біда! хоч нинїшня школа до нїчого, хоч певно в нїй радикалїзмів, демократизмів та всяких иньших чортівських видумок. Ну, і повезли Яся до школи, з бідою запхали до третьої нормальної. Стид! хлопець як явір і лишень у третїй штубі.

—Вчи ся Ясуню, не роби менї стиду! А ти-ж мав би бути гіршим від отих хлопських синів? Учи ся, то куплю тобі нову краваточку і рукавички, оті знаєш, що тобі вчора так подобали ся.

І Ясуньо нїби вчив ся, з трудом переліз через дві нормальні кляси, з трудом здав вступний іспит до ґімназії і почав ходити до "лацінських" кляс, як мати назпівала ґімназію.

На щастє батькове нїякі ізми Яся не чіпляли ся, бо ті, що були їх пропаґаторами, до "випуцованого" паничика навіть не наближали ся з голошенєм своїх ідей, бо уважали, що

в "шпортії" нїчого доброго, правдивого не може сидїти, то й шкода слів. Врештї і він сам не зближав ся до них, такі у них були великі, червоні руки, "прості" лиця, незґрабно вшиті одіня та чоботи; хамщиною аж пахло від них.

Не то, що оті "випуцувані" Адасики, Тадзї, Болєсї, та ще ріжні паничики. Він був з ними "guter Freund", так вони казали, бо платив їм тютюн, цукерки, часами пиво, возив на суті празники попівські, а вони хоч "Поляки", любили часом бавити ся в демократів, та любили "tę starą staroruską gościnność". Чому нї? І йому було з тим добре, й їм, то й були приятелями. Оттак Ясуньо мав уже двацять лїт, і був уже в пятій чи шестій клясї. Все йшло по давньому—дуже гарно: Ясуньо мав гарні ґарнїтури, біленькі ковнїрчики, шовкові краватики, ґлясе рукавички, ходив до школи, мав між паничами приятелїв, не любив хамства, бігав за паннами, чудово кланяв ся і гуляв. Все йшло чудово і Ясуньо вільний від усяких "ізмів" уже наперед подавав надію, що як високо лїтає, так ще вище сяде,—коли ба! наднїс дїдько у те село, де були родичі Ясуневі, нового учителя, старого, спрацьованого, збідованого з купою дїтий і довгів. Один його хлопець був навіть Ясїв колєґа, та він з ним не товаришував, бо від того хоч не дуже "пахло хамщиною", та за те не мав і він нї гарних ґарнїтурів, нї білих рук, то що-ж йому за дїло було з ним товаришувати.

А в того бідняги учителя було ще крім того сина пятеро дїтий. По найстаршім, що був уже на "своїм хлїбі", йшла вісїмнацятилїтня дївчина, що в нїй шалено залюбив ся Ясь, далї йшов хлопець, власне колєґа Ясїв, відтак дївчина, хлопець і знову дївчина. Біда була страшна, часто приходило ся і без вечері йти спати. І родичі були-б раді хоч одного рота менше мати в хатї, і ждали якого будь жениха для своєї Мілї, гарної, чорнобривої дївчини. Вона також рада би була вступити ся з дому, бо видїла яка біда—хоч вона зовсїм не була з тих без-

душних, безідейних женщин, що там видять щастє, де роскіш та достатки, анї з тих забитих, тупих голов, що йдуть куди їх трутити; тільки що нею кермували безвідрадні обставини, і вона тут абсолютно нїякого голосу не могла мати. Тепер трафляло ся їй "велике щастє"—старав ся о неї пан судія, вправдї вже сивий, зломаний житєм, та добродушний, тихий чоловік. І вона постановила, хоч серце не позволяло, здрігало ся на те, коли лише судія формально осьвідчить ся, приняти те несподіване щастє, бо нема чого чекати. Та були хвилї, коли її серце зводило з розумом тяжку борбу, бо воно било— те шалене серце!—воно било для Яся. Шалене! і що воно властиво видїло на Ясеви і яку будучність ворожило собі?

Але воно анї ворожило, анї саме не знало, що видїло; воно лише любило; отою першою, молодечою, горячою любовю любило чорні очи, румяні уста, стан гнучкий, високий. Чому нї? любило й ті елєґантні, гарні убраня, і ті панські та шиковні рухи. А в такому гарному тїлї мусїла мешкати і гарна душа, дарма, що люди инакше говорили. Та вона мала одну з тих натур, що всї людські хиби старають ся устраведливити, виправдати. Вона представляла собі, що він не єсть з ґрунту таким бездушним, що то всьому винно його вихованє, що коли-б на нього благодатний вплив, то з нього вийшов би найкрасший чоловік. Вона вірила в те і довгими вечерами снувала непересновані мрії о тім, який би то він став під її впливом. О, бо то певно, що змінив би ся на лїпше, вона-ж знає, як він її любить. А знала се вона з його палкого зору, з його горячих листів, що їх знаходила в книжках, котрі від неї зичив, знала з того, що він навіть змінив потроха свою пишну та зарозумілу вдачу і красше відносив ся до людий. Впрочім вона не приймала листів від нього, заборонила навіть говорити з собою та приходити до неї. Вона-ж була вже майже нареченою другого, в кождому разї "панна на відданю", а він—студент з шестої кляси. Ха, ха, ха! Та про те довгими

вечерами вона таки мріла про нього, очима своєї душі вдивляла ся в нього, любувала ся ним.

А він шалїв. Поїхав з вакацій до школи, та замість учити ся, укладав пляни пімсти на тім поганім судії. А тим часом його кохана вийшла за муж і поїхала з своїм чоловіком у якесь далеке місто. Тоді почали ся для Яся правдиві днї шалу. Моральних підстав у нього не було, був самолюбом до найвисшої степенї, а такого і любов не була в силї ублагороднити. Шалїв доти, аж таке виброїв, що вигнали його з ґімназії одної, відтак другої, третьої, в четвертій уже не хотїли приняти, і Ясуньо подав ся на пана. Любов уже вивітріла йому з голови, і тепер уживав в цїлій повнї житя. Сидїв собі дома, ґздив по сусїдах, завертав паннам голови, а при тім робив грубі довги. Тато платив довги, доки платив, а далї видячи, що сьому кінця не буде тай що врештї треба, аби син мав який хлїб у руках, поїхав до міста старати ся для сина о яке місце. І пан Ясь авансували спершу на писаря, троха-троха устаткували ся, здали з тяжкою бідою іспит на канцелїсту і почали урядникувати. Розуміть ся, жили понад стан, і тато все мусїв витрясати кишенї, щоб платити за одну приємно проведену сином нїченьку при зеленім столику, або в товаристві веселих дам. Воно ріжно трафляло ся.

Далї—родичі повмирали і пан канцелїст бавив ся по душу. Коли наробив забогато довгів в одному містї, то подавав ся до другого, а своїм вірителям виплачував нїби по два-три ґульдени місячно. І так якось жив собі. Нарештї доля привела його в те місто, де жила колишня його любов, тепер уже вдовиця; чаруюча і богатенька панї судіїха. Він перенюхавши, що в неї грошики, забажав з нею оженити ся, змінив троха свій дотеперішний, гуляюий спосіб житя і таки діпняв свойого. Несповна в рік по смерти першого чоловіка вона одружила ся з своїм давним ідеалом Іваном Херським.

Отсе не значило, щоб вона свойого першого чоловіка ненавиділа, або була дуже нещасливою, тай тому так спішила ся з весілєм. Лишень так стало ся тому, що Івася любила душею та серцем і сьвято вірила в те, що він через любов до неї жив так погано до тепер, що він знов почне провадити таке житє, коли вона зволїкатиме з вінчанєм. Що він їй житє зміпить на рай, що малому Ромкови конечно треба якої сильної мужеської руки, коли хоче з нього щось путнього мати. Словом, чудово вмів грати на всїх сердешних струнах її душі і вона, молода та гарна жінка, мов ясне лїто, одружила ся з ним.

Деколи докоряло їй сумлїнє те, що вона так скоро після смерти першого чоловіка вже з другим вінчаєть ся, та дарма; вона так бажала щастя та любови, а зглядно бажала сама любити, бо-ж і перший її чоловік сердечно її любив. Та вона того лишень поважала і шанувала мов батька, а горячого чутя любови не могло найти ся в її молодому серцї для того старого, зломаного, прибитого житєм чоловіка. Вона була йому вдячною, вірною жінкою, та більше по над те нїчого. Він знав про се і вмпраючи сам просив її, щоб одружила ся з ким захоче, тільки нехай і потім любить його дїтий. Просив також, коли Романови буде 21 а Лїдї 17 лїт, передати їм листи, що їх лишив для них. Грішми, що їх полишив, вона мала довільно розпорядити. А вона, виходячи за Херського, хотїла вложити ті гроші на імя Лїдіне, та Херський так гарно вмів їй витолкувати, що то ще завчасно розголошувати, що Лїда богачка, що лїпше коли люди не знають о тім, що дівчина має гроші, що й по шлюбі (як колись прийде що до чого) можна посаг виплатити, що вона хоч і не зовсїм згоджувала ся з тим, таки ще зволїкала "з оголошуванєм, що її доня богачка".

І почали вони жити. Спершу жили дуже добре: Міля вживала ся любовю, а Іван удавав що вживає ся, і було чудово. Романа і Лїду любив Іван "немов своїх", доки не мав своїх.

Та як прийшли свої "то чужі" пішли в кут. Свої, гарненькі дїточки Цїночку (Станїславу) і Бобика (Іванка) таки вже не знав де й помістити. Називав їх паненятами, короленятами, а Романови та Лїдї часто випоминав їх "хлопський" рід по батькови. Словом, робив тепер страшенний розділ між дїтьми, і тим будив у одних погорду, у других ненависть. Цїночка і Бобик докучали старшим як тілько могли; Лїда плакала тодї, та Роман не давав ся.

Отсей хлопець, то був "утраплїнєм" п. Херського. Ще то було мале, а сьміло вже мати свої погляди та думки, сьміло відповідати гордо та гордо ставити ся. Кілько то п. Херський мусїли собі напсувати крови з ним! Бо той упертий хлопчище нїколи не хотїв від свойого відступити і п. Херський часто мусїли уживати до нього свойого кулака або бука, не жалїючи вже тодї труду. Але й се не богато помагало.

Воно будило лише у хлопця неописану ненависть до всякої власти і старшованя і він нераз навіть сьмів казати:

—Не штука вам збиткувати мене, як ви батько, а я син, як ви великий а я малий.

За сї "гордї" слова діставав Роман звичайно в двоє більше, і або вмовкав (але то рідко) або "оправдував" ся помимо всього дальше, аж доки не надійшла мама, не ставала з сумним лицем коло них і не почала плакати. Вона бідна сама не знала, що почати; хоч слушність часто була по сторонї синовій, та як її признати? таж тим ослабить уже й так невелику повагу сина для батька. Знов-же кричати або гнївати ся на сина вона також не могла, бо чула цїлу несправедливість такого вчинку. І вона плакала. Отсе була її одинока розрада і поміч. Син бачучи її сльози вмовкав, бо слїз материнських він не в силї був знести, позволяв навіть вітчимови без опору бити себе, а потому йшов де в темний кут,щоб нїхто не міг його побачити, і там давав волю свойому обуреню. Затискав з пересердя кулаки, кусав собі уста аж до крови, та нїколи не

плакав. Ну, отсе, розуміють ся, ще лише збільшало його вину в вітчимових очах: називав тоді Романа завзятим гайдамакою, непокаянним грішником і т. д.

Як Роман уже був старший, у вищій ґімназії, то отся ворожнеча трохи притихла. Роман навчив ся добре маскувати ся: коли вітчим був у хаті, то навіть мало коли відзивав ся (взагалі дома був дуже маломовним), вчив ся добре, хотячи уникнути всякого випоминаня ласкою і т. д. і якось ішло.

Житє Лїди було далеко тяжше. Вона була страшенно вразлива на кожде прикре слівце, дуже нїжна, а до того безсила напротив своїх молодших сестрички і братчика, що не мали більшої приємности, як доводити її до плачу. Часто приходило між ними до бійки, та з неї виходила Лїда побіджена і ще до того кричали на неї, що вона старшує та збиткує молодші дїти, що в неї хлопські інстинкти, що вона повинна уступити, бо вона старша і т. д. А по сїм усїм вона не мала що казати, лише плакала. І тоді казали, що вона злісниця яких мало, коли зї злости плаче.

І відтак вона уступала для сьвятого спокою і для того, що її ціла душа бунтувала ся против поганих сварок та лайок.

Та часто з нею дрочили ся в безглуздий, безмилосерний спосіб. Вона над усе любила музику; у них був фортепян, що батько (за мамині, а взглядно Лїдині гроші) справив для своєї Цїночки. Але Лїда не вчила ся грати, бо "то не для неї; у неї надто практичне успособленє, а до музики треба мати почутє поезії в душі". Та часом удавало ся їй піти незамітно до кімнати, де стояв фортепян,—звичайно вечером, як усї були на проходї—і грати собі. Спершу оте гранє, то було пробуваньє клявішів, потому троха навчила ся вигравати пісеньки, а далї й мельодії, що кублили ся в її душі, та так і просили ся, щоб їх виграти, виспівати.

Оті мельодії були звичайно такі сумні та безнадійні, що не могло в голові помістити ся, щоб то їх могла грати пятнай-

цятилїтна дївчина. Часом однак се були пісні, що аж проймали своїм жаром та полумям, своєю жадобою життя та любови. Най би лишень одна-однїська людина, байдуже чи молода чи стара, чи жінка чи мужчина, най би лише одна людина любила її всею душею, розуміла її, віддала їй усе своє серце! Та дарма! Отсеї людини не знаходилось; свої не любили її, бо вона наче-б не належала до їх родини, так ріжнила ся своїми поглядами та уподобанями від них; чужі не любили, бо вона була скрита перед ними, бо взагалї бояла ся всїх людий. Вона на сьому свїтї нїчого немала свойого крім мельодій, що в хвилї, коли творили ся в її душі, наповняли її неземним щастєм. Та трафляло ся, що в такі хвилї входив до кімнати Бобик або Цїночка і тодї починала ся знову колотнеча: випоминане хлопського роду, невиховання, мужицьких інстинктів і взагалї всього, що лише могло Лїду болюче вражати, а все те тому, що сьміла діткнути ся фортепяну "Цїночки".

Одно, що їй полишили та чого не збороняли, се були книжки, котрими вона зачитувала ся до нестяму, впивала ся ними.

Правда, оті книжки були її найбільшим щастєм, але були й бездонним горем. Вони навчали її любити правду і добро, бажати щастя і волї, сьвітла і науки, навчили любити поневолених та темних братів, домагали ся від неї працї для загального добра народу, а тут вона навіть не все сьміла говорити своєю рідною мовою, бо пан канцелїст не любили того і звичайно казали:

—Певно, можна чого добити ся, коли рідні дїти перешкаджають у карієрі. Та дарма! ми сього не змінимо, не час грати ролю патріотів, як голод та вітер свище по хатї.

Щоби "добити ся чогось", пан канцелїст вели давну полїтику. Прим. ходили всюди, де знали, що можуть найти "впливових людий", фундували напитки, часом програвали ся в карти, а коли жінка відтак плакала та просила, щоб не копав їм самохіть гробу, він казав:

—О, Боже, як то тяжко, як нїхто не розуміє чоловіка. Та-ж я се лише для вашого власного добра роблю: хотїв би "до чогось добити ся", а ти-ж знаєш, що хто мастить, той і їде. Треба з людьми добре жити, не забувати про них, робити для них те, що їм миле, то й вони про тебе не забудуть! Що-ж? коли з вами годї! Ти прийдеш до товариства, то сїдаєш де з боку, або починаєш розмову з якою канцелїстиною або учительовою, замість щоб підійти до пані сендзїни або комісаревої. А та твоя донечка Лїда! Молодий совітникович бавить ся з нею, старає ся о її згляди, а вона корчить міну королївни та починає бавити ся в патріотизм: веде розмову по руськи. Власне! час бавити ся в патріотизм, як батькови в кишенях вітер свище! Але тому всьому винен Роман і ті його прокляті книжки, що перевернули Лїдї голову. Перше була дитина як дитина, говорила як "образованим" людям пристоїть, а тепер? Содома і Гомора! Вона хоче Русь будувати! Та я їй ті мрії вибю з голови! Кобп до другої зими; як почне бувати на вечірках, балях, а залюбить ся в якім гарнім Ляшку або пораднім Русинї, бо ті найбільше припадають до вподоби молодим паннам, то відхочеть ся їй патріотизму. Для дівчини найбільший патріотизм—чорні вусики та палкі очи!

Вправдї послїдне твердженє не виходило дуже рішучим з уст пана канцелїста, бо й совітникович був гарний хлопець і мав чорні вусики, а Лїда таки бавила ся "в патріотизм", та се було лише на вечерницях, а баль то иньша річ і пан канцелїст усе ще не тратили надїй.

Оттаке то було житє Лїди. Не мала не то щирої, але навіть такої душі, щоб хотїла її зрозуміти. Бо з матїрю у неї були дивні відносини: вони розуміли себе, та без слів, наче боялп розкрити одна перед одною цїлу глибінь свойого горя, щоби не причиняти собі ще більше болю.

Але Лїда любила і всїх иньших своїх рідних, бо видїла, що вони часто докучають їй так, а й самі не відчувають цїлої

погані свойого вчинку, а преціньлише сьвідому провину зовемо гріхом. Врештї її серце любило цїлий сьвіт і всїх людий, лише чуло великий жаль до них, що не розуміють, чи не хотять розуміти її.

З одним Романом могла щиро говорити. Та й то не все. І він часом висьмівав її, називав мазґайкою, бабою, що не має нїякого характеру, як може ще любити того вітчима і того Бобика та Цїночку. Казав, що він не розуміє, як можна бути такою слабою як вона і дати по собі їздити, як кому захочеть ся.

Тодї вона оправдувала ся кажучи:

—Ти правду кажеш. Я вмію лише любити і більше нїчого; і я така слаба, що та любов нїчим більше не вміє оказати ся, як лише в чутю.

—О, ти мусиш змінити свою натуру і вірити більше в свої сили, бажати більше від житя. В тебе чудовий матеріял на чоловіка, лише ти за слаба, щоб використати його. Отряси ся з тої слабости, бунтуй ся, не піддавай ся, будь сильною,— та-ж лишень сильні мають право до житя: отсе тям собі. Вчи ся сама на себе надіятись, сама собі помагати, бо нїхто тебе не поратує в прикрій хвилї—нинї сьвіт не такий.

Взагалї Роман мав на неї великий вплив: будив її з отупіня, в котре була попала ще з раннїх лїт під впливом гризот та криків та лайок. Та Роман мав свої інтереси, занятя і вона звичайно бувала така сама-сама, що її аж ляк збирав. Властиво коло неї крутили ся ріжні люди, дома в них було все гамірно, весело, бо пан канцелїст любили веселе товариство, та поміж тими всїми людьми не було в неї щирої душі.

Коли в сїмнацяти роках скінчила школи, то її житє з того часу стало ще прикрійше. Романа не було дома, бо здавши матуру поїхав до Черновець студіювати права і лишень часом листом пересилав відомість про себе, а вона цїлі довгі, сумні днї пересиджувала дома занята шитєм та домашними робо-

тами, а в голові снували ся думки одна за одною, одна за одною, а кожна прикрійша, а кожна сумнійша. Та все-ж таки ота душевна мука була ще нїчим в порівнаню до мук, які переносила вона по перечитаню татового завіщаня. Було се вскорі по скінченю школи, їй було як раз сїмнацять лїт, як мати передала їй його.

VIII.

Був вечір. Вона сидїла сама в хатї, при столї, на котрому горіла лямпа; її голова під тяжкою вагою слів, що їх читала, хилила ся все більше та більше в низ.

"Дорога моя доню Лїдочко, пісенько моя!

"Нас лишень двоє в цїлій хатї.

Ти така малесенька і гарна, тихесенько спиш у своїй колисочцї, а ангел супокою нашіптує тобі чудові сни, бо так весело всьміхаєш ся. Яка то ти будеш, як меш читати отсї стрічки, що пише до тебе твій незнаний батько? Чи будеш і тодї так весело та безжурно всьміхати ся, чи може сум та тоска ляжуть на твоє біле чоло? Здаєть ся, що тобі тодї знайома вже буде жура-туга.

Житє тяжке, терниста стежка житєва і чоловік мимоволї вчуває полекшу, коли знає, що смерть зближаєть ся, щоб перетяти житєву нитку. Житє тяжке, а я вже такий змучений, ослаблений, зломаний ним, що менї зовсїм не тяжко з ним розставати ся.

То був хмарний, осїнний день, як мене, вже досить великого хлопця, відвезли до школи. Я був селянський син, та про те в школї не йшов гірше від иньших, тільки що з мойого знаня все були професори незадоволені, все мали щось дорікати та докучати. Колеґи також не дуже мене любили, бо тодї "хлоп" у ґімназії був ще рідкість, і те-ж де лише могли старали ся дати менї відчути свою висшість. А я такий був слабий, що мимоволї старав ся йти під їх лад, набираючи панських манєр та укладу. Хотячи вже таки нї в чім не від-

ставати від "паничів", я в шестій клясі записав ся на танці, дурів так як і паничики, брав участь у всіх їх комплетах та бібах.

Часами гризло мене сумлінє, що тяжко запрацьований батьками гріш обертаю на пусті гулянки та забавки, та родичі були богачі, а нас було лиш троє дітий, і я не в силї був відречи ся такого житя.

На тих танцях я познайомив ся з п. Вандзею і цїлим жаром першої любови полюбив її. А вона, здавало ся, також мене любила, (коли можна говорити про любов у штирнацятиліньої дівчини) казала що буде ждати, нїм дібю ся свойого хлїба, а тодї поберемо ся, і я був немов у раю. Її родичі також не були тому противні, а я дурний з утїхи шалїв, учив ся мов божевільний, хотячи добити ся скорше свойого становища, щоб бути на все разом зі своєю улюбленою.

Що я для тої любови не посьвятив?! Я відрік ся тодї майже своєї рідні, бо й Вандзя не любила "chłopów", та вмїла се так гарно менї виложити, що я майже не почував цїлої погані свойого вчинку. Далї: я мав з давнїх лїт потяг до літератури, особливо до поезії, хотїв іти по скінченю ґімназії на фільозофію, та панна Вандзя волїла правників, "бо ті професори ґімназіяльні то звичайно диваки", і я пішов на права, хоч сам не мав до того найменьшої охоти.

Та про те я в свій час здав два перші правничі іспити, заробляючи при тім важкою писаркою на прожите у Львові; до товариств руських не ходив, щоб "не наразити ся", відрік ся всього для щастя—мати її своєю жінкою.

Тямлю мов нинї.

То була зима, я прїхав на різдвяні сьвята до неї, летїв до неї мов голуб до голубки, і застав її з якимось гарним мущиною в сальонї. Вони сьміяли ся та премило бавили ся, одначе видно було, що їй більше ходить о нього, як йому о неї. А він був молодий та вже славний лїкар.

Коли я вийшов, вона привитала мене дуже сердечно і моя завись і сум, що зараз при вході огорнув мене, розвіяв ся наче дим. Я ще й ганьбив себе в дусї, що сьмів її підозрівати о невірність. Шалений!

А ота її сердечність для мене була уживана лише на те, щоб розбудити в нім заздрість, щоб показати йому, що вона о нього не стоїть, що обійдеть ся і без нього; а ота її сердечність була рахована на те, щоб він почав бажати мати її своєю, бо звісно, що все того забагаєть ся, чого не можемо осягнути.

І по що я шалений пишу отсе до тебе? Чи тобі невинній зрозуміти цілу погань її вчинку? О, житє важке! Учи ся, пісенько моя, яке воно важке, учи ся і ніколи не грай з чужим серцем. То страшний гріх так безпощадно руйнувати чоловіка, його щастє, віру в людий, сьвяті надії. Правда, ти не будеш такою?

Але слухай далї. Отак та сердечність для мене тягнула ся через цілий час мойого побуту на сьвятах. Ота сердечність була вже така сердечна, як ще ніколи, і я радий, прерадий поїхав із сьвят до Львова, щоб працювати далї для моєї Вандочки. Та щось моя Вандочка довго не пише, от хиба по кілька слів, правда, сердечних, і я знов успокоюю ся і знов учу ся. Коли отсе в мясниці дістаю великий, отворений лист: запрошенє на шлюб моєї коханої. Шлюб девятнацятого, а дістаю запросини двацятого.

Боже мій, Боже, як страшенно я тодї терпів, як безмірно, безнадійно! За що це менї? питав я, і кляв усьо, всьо на сьвітї; тодї у мене нїчого сьвятого не було, бо вона не моя, не моя, не моя! — — —

Коли я тепер застановлю ся над усїм, то приходжу до пересьвідченя, що мене спіткало лише те, на що я заслужив, що її зрада була карою за мою зраду свойого народу, своїх родичів, і врештї всього, що кожному чоловікови повинно бути найдорожшим та найсьвятїйшим. Що врештї її провина про-

тив моєї то нїщо. Та тодї я сього не думав, а хоч і часом десь у закутинї серця вставав докір, то я мав на свою оборону: "Але-ж я їй усе в жертву принїс. Своє сумлїнє, свою честь, найлїпші частинки душі!" І я шалїв з розпуки!

Дістав запаленя мізку, на своє нещастє видужав нїби, та попав у страшну апатію. Менї було всьо байдужне: міг собі сьвіт завалити ся, або стояти, могло сонце сьвітити або й згаснути, міг я жити або вмерти, отсе було менї все одно. Вона однако не буде моєю, навіть душа її не належить до мене. Все одно, байдуже!

Я перестав навіть учити ся, опустив ся зовсїм, от часом хиба сїв та писав дещо. Се ще мене потроха займало. Не дуже вони мудрі, ті мої поезії, але може ти цїкава, то слухай:

Нї, не бажаю я
Нї смерти, нї житя!
Бо я і сам гаразд не знаю,
Чи ще чого в житю я забажаю.

Байдуже те менї,
Чи жити-му, чи вмру,
Чи вмру і враз про всьо забуду,
Чи жити-му і мучити ся буду,
Байдуже те менї.

Було колись і я бажав,
Було колись і кохав.
Та доля лютая сказала:
"Нї! не для тебе роскошї житя-"
І всьо, що було любе, дороге
Вона взяла і відібрала.

Колись для мене зорі сьяли,
Дївочі очи мов зірки ясні.
Колись до мене усьміхались

Уста чудові, чарівні.
Та доля лютая сказала:
"Ні, не для тебе радощі житя!"
І всьо, що було серцю дороге,
На віки відібрала.

І ще одна моя поезія з того часу снуєть ся в думках:

Минуло моє щастє,
Минуло вже воно.
Коротко трівало,
Та гарнеє було.
Минуло ся коханє,
Минула ся весна,
Зморозив душу холод,
Настала в ній зима.

І знаю я, о знаю!
Що цьвітки зацьвітуть,
Гаями та лугами
Пісеньки загудуть.
Що встане знов веснонька,
Ясніти-ме вона,
Та в серці буде холод
І лютая зима.

І ще богато віршів писав я тодї, виливав на папір свій біль безконечний. Часом менї лекшало від того. Тодї я думав, що я вже так до кінця житя проживу, нїчим не буду журити ся, анї нїчого хотїти нї бажати. Та поволи я отрясав ся з тої байдужности, сьвідомість вертала, житє домагало ся свойого. Коли я зовсїм одужав, то зрозумів, що житє не скінчило ся, смерть не приходила, я помимо своєї волї таки жив і хотїв їсти, а їсти не було що! Треба було старати ся знову, щоб продовжати свою муку, треба було старати ся о спосіб до житя. До

того мав я ще на голові значні довги, що їх затягнув був мій товариш на моє лїчене і прожиток у часї недуги, і я мусїв працювати.

Але та праця була для мене тепер мерзка: ті права я ненавидїв усе, і лише з любови до неї, тому що вона так хотїла, кував ті сухі параґрафи, що мали силу позбавляти людий щастя, а навіть житя. Та тепер та моя праця була для мене правдивими тортурами. Моя душа рвала ся до пезії, а тут: куй параґрафи! Та вибору не було. Я мав уже лише послїдний іспит зложити і був "у мети", тому то я й далї вчив ся права.

Врештї зістав я практикантом судовим, а далї й авскультантом. Та аж тепер почала ся правдива мука: тут треба було не вчити ся, але виконувати те, чого я ненавидїв, судити иньших, присуджувати їм кари, часто незгідні з власним пересьвідченєм, та правосильні, бо оперті на правних параґрафах.

Звісно, що коли чоловік чого не любить, то й не виконує того як слїд; таке було й моє. Я зовсїм не належав до добрих правників і тому "авансував" страшенно поволи. Моє житє тоді було зовсїм псяче: немила служба, мала платня, погане поведенє зверхників до решти з'огидили менї те житя. А ще сумлїнє обзивало ся часом дорікаючи менї, що я покинув свій рід, і я хотячи заспокоїти його послав їм час від часу по кілька, часом кільканацять ґульденів. Отсе було всьо.

І в товариствах я майже не брав участи, хиба в таких, де знав, що напевно не здибаю нїякої жінки. О, я ненавидїв тоді всїх жінок, бояв ся їх гірше вогню, тїкав від них на сто миль. Я бачив у кождій лише облуду, фарисейство, бачив польоване на богатого женіха або його становище. І таке житє я вів довгі, довгі лїта: чужий для людий, а люди для мене. Та в послїдних роках того псячого житя опанувала мене охота збиваня гроший. Я щадив мов послїдний скупяга, та складав

гріш до гроша. По що? для кого? Того я не знав. Та се стало ся для мене необхідним.

Двацять літ по своїому вступленю до суду я став нарешті судією. Тоді я пізнав, а зглядно відновив приязнь з моїм давним шкільним колеґою, а батьком твоєї матусї. А далї—я близько пятидесятилїтнїй чоловік оженив ся з нею, молодою, та мов рожа цьвітучою дївчиною.

Не знаю, відки в мене набрало ся стільки геройства? досить що набрало ся, бо твоя матуся була зовсїм иньшою від жінок, які я знав колись. Зі мною вона поводила ся як із старшим другом, а не як з мущиною, що може старає ся о її руку, вміла так лагідно та сердечно говорити, що цїлком підбила мою душу. І в мойому старому, розбитому серцї загоріло бажанє мати вже раз свою родину, мати хоч крихіточку щастя, і я відважив ся осьвідчити ся їй. Вона приняла.

Я знав добре, що вона мене не може любити, знав що йде за мене тільки тому, що змушує її до того конечність, бо в її родичів прикрі обставини, і вона не може вибрати, та про те я відважив ся повінчати ся з нею. І я не пожалував того. Вона була найвірнїйшою, найлїпшою жінкою, але я добре видїв, що вона нещаслива в житю зі мною старим, знемощілим чоловіком.

Я рад з того, що в мене рак, що я мушу вмерти, бо увільню її вже раз від себе, дозволю й їй жити житєм серця, бо я не сумнїваю ся, що вона ще віддасть ся і буде щасливою. Коби лише вже раз та смерть скоро приходила, бо терпіня стають невстерпні, і тїлесні й душевні.

То страшна хороба, той рак. Але не менше страшна думка: на що я жив? що я кому доброго зробив? до чого дїпняв? А на се відповідь одна: Нїщо!

О, Боже милосерний, Боже, помилуй мене, прости великі мої провини. Прости і ти, моя пісенько золота, донечко моя, Лїдочко! Який примір лишив тобі твій батько? Але він був без-

межно нещасливим чоловіком, він був лише слабим чоловіком! О! він богато своїх обовязків не сповнив ,богато занедбав. Він відчуває цілу їх вагу, цілу тяготу. І донечко моя кохана, не гнівай ся на мене, прийми отсих кілька слів від свойого батька і сповни його просьбу: о скілько лише зможеш, старай ся працювати для народу, з якого вийшов твій нещасливий батько, сплати хоч в части довг, що тяжить важким каменем на його груди. Я знаю, се може безсердечність, безправство, що я вимагаю сплати своїх довгів від невинної, безучасної в них дитини. Тому прости, не гнівай ся, але вір, що може тільки в тім і щастє.

Не знаю, я богато пережив, на многе надивив ся і много терпів. Та з усього найстрашнїйше те, що тепер прошибає мою грудь: несповнене свойого обовязку.

О, Боже, змилуй ся, ратуй! Я хотїв того обовязку спекати ся післанєм кільканацятьох ґульденів своїм рідним! Оттим я хотїв відплатити матери за її недоспані ночи, за її терпіня, за її розвіяні мрії, що їх леліяла колишучи мене та мріючи, як стану підпорою її старости та немочи!

Оттими мізерними кількома ринськими я хотїв заплатити батькови за його труди, за його розбиті надії, що я віддячу ся за те, що вивів мене в люди, не відцураю ся тих, що мене вирастили.

А я віддячив ся—гарно віддячив ся!

Та коли би мої родичі, і ти, моя донечко люба, знали, що се у нас мужикови "вибивати ся в люди", через які моря терпінь, підлости та неправди він мусить перейти, заким до чого дібєть ся, то може би не судили строго.

Та нї! Нїякий суд людський не буде острійший, не може бути страшнїйший від власного сумліня, що осудить чоловіка.

Ох, як я страшенно терплю, як безмірно! Лїдочко, пісенько, правда, ти не осуджуєш свойого батька, ти помимо всього будеш його любити. Правда? Він же був такий страш-

но нещасливий, такий слабий! Правда, будеш любити? Я мов жебрак прошу о ту крихітку любови.

А тепер ти так гарно, ясно всьміхаєш ся, отвираєш ті чудові очиці і дивиш ся на тата. Дитинко, дитинко! Коли-б ти знала, як він терпить!

Ні, не сила далі писати і вже таки нема що. Прощай пісенько, прощай Лідочко! Благословлю Тебе і цілую щиро,щиро,

Твій батько Осип Оменський.

А троха далі батько писав знов.

"Двоє вас лишаю на сьвіті: Романа і тебе. Любіть ся, дітп, помагайте собі взаїмно, бо хто зна, чи знайдеть ся хто, щоби поміг дітям проклятого. Я проклятий, проклятий, проклятий. Сумліне власне прокляло мене. Сумні, безнадійні очи моїх батька-неньки прокляли, осудили мене. Оті сотки хліборобів, що я з поміж них вийшов, кленуть мене. І я рад би тепер летіти до них, віддати їм усе, все; себе обернути в одну працю для них, та я страшною хоробою прикований до ліжка, безсилий. Я призбирав собі троха гроший: віддав би я їх їм—я-ж знаю, що нїщо не заплатить їм розбитих надій, та все може хоч троха злагодило би їх біду, та я сього вчинити не можу: в мене жінка й дїти.

Дїти мої дорогі, будьте сильні: в житевій борбі гартуйте на остру крицю свої характери, і будьте сильні. Най у вас буде одна думка, а та думка най має все правду та добро за остаточну ціль життя. О, будьте сильні духом: бо лише сильні мають право до життя. А мене простіть: не довга вже хвиля, як душа розлучить ся з тїлом, як я стану зимним трупом. І з чим я стану перед Творцем Всемогучим, які геройські вчинки принесу перед Нього? Хиба оті кріваві сльози, що ними плаче стареча, покаяна душа, хиба те каяне. Так менї треба: я був слабим, я відрік ся свойого роду! Ох, совісте, не муч мене так страшно! Мої дїти, чи ви зможете любити мене?"

Отсе читала Лїда і ті батькові слова розтопленим оловом пекли її душу.

—Який він був нещасливий, безмежно, безмірно нещасливий! А й тепер його душа мучить ся бідна, не знаходить собі супокою і мучить ся ще й моїм смутком. Він видить, відчуває, яке горе глибоке обнїмає моє молоде серце, як воно рветь ся до житя, до сьвітла, до сонця, а мусить задоволити ся сїрою буденщиною. Нї, на се лиш одна-однїська рада: зірвати пута, що наложено на мене, вирвати ся на волю, працювати, жити.

Оттаке вона думала, читаючи той батьків заповіт. А по кутиках темної, лямпою осьвіченої кімнати сїдали маленькі мушки, бренїли та немов глумили ся з неї. А в тім бренькотї вона виразно чула їдкий, злосливий сьміх:

—І куди підеш, як "вирвеш ся" з сього житя? Сядеш при дорозї і будеш просити хлїба і тим успокоїш батькову душу, та сповниш його бажанє? Та-ж ти ще малолїтна,таже над тобою опіка вітчима, а він що? думаєш, позволить може йти "в народ?" Яка-ж ти сьмішна! І як ти думаєш іти "в народ"? Що вмієш? Чи прийдеш у село тай скажеш: "Я прийшла вас того вчити, чого сама не вмію", чи що иньшого думаєш робити? Або нї! Ти певно схочеш учити ся до вчительського іспиту, щоби відтак бути вчителькою. А чим-же ти заплатиш учителям за лєкції? Ха, ха, ха! Ну, ну, щаслива дорога, йди на волю, в народ, щаслива дорога!

Нї! то не мушки глумили ся з неї, то її власна душа кидала оті їдкі слова. Вона сама відповідала собі так. Ох,знала-ж вона, знала, на чому кінчили ся всї її пориви. Преціньвона й перед тим ще, заким прочитала батьків заповіт, просила вітчима, щоб позволив їй далї вчити ся.

—Не хочу строїв, не хочу забав, не хочу нїчого, лише хочу вчити ся.

—І на що тобі се?—питав тодї вітчим.

А вона казала:

—Ну, преціньгоді мені вічно сидіти на ласкавім хлібі. Треба забезпечити ся на старші літа, бо-ж не дай Боже якого нещастя, не піду за прошеним хлібом. А врешті то стид сидіти родичам на шиї, як є здорові руки і можна самій заробити на свій прожиток.

—Ні, у тебе таки направду нема "всіх дома", ти варіятко якась. Видане се! Чи ти може не хочеш іти на учительку? А то скаранє Боже: мені усьміхаєть ся аванс, а та варіятка не то щоб мені помогти, мріє о якихось своїх хлібах. Ти знаєш, як зовуть таких дівчат. Ти-ж знаєш, який вплив має совітникович на батька, а він же так надскакує тобі, закоханий по вуха. Не могла-б ти бути для нього ласкавійшою і мимоходом спімнути дещо і про мене? Але де! Ой, ніколи не перестану каяти ся, що оженив ся з твоєю мамою та взяв таких чортенят за своїх: червоного радикала і еманципантку. Як-би не ви, не тим був би я нині. Але тям собі: тепер весна, а в зимі ти вже маєш зловити собі якого. Я далі не думаю годувати варіятки дома.

Оттак кінчили ся звичайно всї такі розмови вітчима з Лїдою. Та не конець на тому. Звичайно починав він сварити ся ще з мамою, дорікати їй чим міг, грозив ся, що силоміць повінчає Лїду з старим та богатим п. Єрським "асесором маґістрацьким", і в хатї наставало дійсне пекло.

Лїда знала, що й тепер скінчить ся на тому самому, та однако зважила ся ще раз просити в вітчима дозволу вчити ся, бо ті безнадійні батькові слова страшенно ранили її душу. Вона відчувала, як мусїла і мусить страждати душа, що писала отой заповіт. Вона з охотою віддала би й своє житє, щоб лише троха муки взяти в неї. Та дарма. Усї її просьби скінчили ся як звичайно: криками, грізьбами, мало що не бійкою. Навіть Ціночка почала плакати та казала, що вона хиба

ніколи ще не вийде замуж, як має таку сестру, бо хтось подумає собі, що й вона така.

І так жила Лїда далї, мучила ся душею і що днини чула слова: "коби вже борше зловила собі якого".

Про її вчителюванє не могло бути й бесїди, не вважаючи на її докази, що се нїщо не пошкодило-б вітчимови до авансу, бо-ж тепер уже дївчата з найлїпших домів шукають свойого хлїба; вітчим по давньому не слухав сього. Та Лїда зрозуміла врештї, що той аванс, то тільки покришка далеко важнїйшої та неприємнїйшої причини: та-ж сукнї і строї, в яких Лїда ходила на ріжні вечерки, "справляло ся" на кредит, але вчити нїхто не схоче на кредит, а врештї дома треба було робучих рук— і Лїда сидїла дома, "бувала" в товариствах, зносила вимівки вітчима, лайки Цїночки і Бобика, сльози матери.

Що-ж вона иньшого могла дїяти?

IX.

Оттак пізнав її Штефан, і серцем-душею полюбив її. Шаленнй! Студент з осьмої кляси, що утримував із своєї працї цїлу родину, сьмів залюблювати ся, і ще в кім?! у дорослій паннї! Ну, ну, гарну перспективу мала та любов! Та він не зважав на нїщо і любив. Тихо, скрито, не говорив о тім нїкому, сам перед собою не признавав ся до того, та з кождим днем любив горячійше, щирійше.

Чи він мав право о тім говорити?

І що-ж, хоч би навіть вона полюбила його? Може він з нею женити ся, хоч би вона ждала ще й чотири роки? За чотири роки він буде суплєнтом, буде мати тих шісьдесять до сїмдесять ґульденів і при ощадному житю вижили б обоє. А мати? а присяга дана батькови, а невивіновані сестри, а брат? Нї, він нїкому і словом не спімне про своє чутє, сховає ту горячу любов на днї свойого серця і працювати ме далї—на вижившенє родини! А та любов буде для нього провідною зорею

в житю, додасть йому сили переносити життєві невигоди, буде його вести до щастя.

Щастє—без неї?! Яка-ж страшна іронія!

Щастє!—і уста болїзно кривили ся та в душі співало: Ти до щастя дійдеш!

—Ти до щастя дійдеш!—співало у нїм,—до щастя!—То її ти бачив у своїх молодечих снах, її волося, темне, чудове, її голос ти чув.

—Богине моя добра, зірко моя. Ти до щастя ведеш мене. О, я присягаю ся, що зроблю все, що в моїй силї, щоб дійти до того щастя, життєм своїм жертвую, але присяги не зломлю, неньки та рідних не кину, свій обовязок сповню вірно. Бо лише тоді я буду достойним тебе, лише тоді буду гідний того найвисшого щастя.

—Ідеалїсте, ідеалїсте,—знов щось говорило, съміяло ся з нього.—Чи ти знаєш, що то житє?!

І від тих слів кров стинала ся йому в жилах, та він знов підіймав гордо голову в гору і казав:

—Я ідеалїст, але я вірю, що єсть щастє і вірю, що те щастє буде моїм.

А вона? Вона навіть не догадувала ся, як її горячо кохають. Навіть уваги не звертала на нього. Та-ж він був студент, а вона сього року в зимі мала собі якогось зловити, мала вийти за муж—вступити ся з хати".

А просьба батькова? а серце? а житє? а щастє? Ха, ха, ха! Житє тверде як ґранїтова скала, а вона така слаба і нїкого, нїкого на цілій землї не має, щоб допоміг їй. Щастє? ей, Боже, щастє і вона! На смерть можна засьміяти ся з такого порівнаня!

Має вийти замуж, за пана надпоборця, отсе остатнє слово, що їй сказав вітчим, бо йому (вітчимови) треба кредиту, бо він в довгах по вуха, а надпоборець хоч також не бога-

тий, та має впливи і широкий кредит. А впрочім се й до "авансу" богато значить мати такого зятя.

І почала ся ловля.

Тяжко вона йшла. Пан надпоборець був собі вже чоловік у лїтах, та про те ще дуже елєґантний і гарний мущина. Середнього росту, темний бльондин з буйною чуприною, великими вусами та карими очима, був дуже пожаданим гостем усюди, де були жінки. Бо він умів одним своїм словом чарувати їх, приковувати до себе. Панни лише мріли об тім, щоб його до себе приманити і розумієть ся, звінчати ся з ним. Бо від разу таке становище і значінє, а до того надпоборець такий гарний і милий мущина! І Лїда, така недосьвідна, молода та бідна дівчина мала його ловити. Боже! вона мала "ловити!"

—Ох таточку, таточку, яке-ж житє важке,—плакала нераз, та таки не могла втекти від того, що мусїло стати ся. Те житє дома, під опікою вітчима вже так їй надоїло, так обридло, так зненависнїло, що не було сили дальше терпіти. —Хто зна,—думала, може той надпоборець найлїпший чоловік, може як раз не буде так зле. Що він Поляк, що вже не одну збаламутив і лишив, що говорять, що він тиран для окруженя, щож? гірше як єсть не буде. А впрочім так мусить бути, бо так хоче вітчим, і вона хоч про око мусить його слухати і мусить "ловити".

Мясниці були довгі, вечерків та балїв було богато. Лїда бувала майже на всїх. Хоч не дуже любила танцювати, та бувала, бо так хотїв вітчим. Бавила ся дуже добре і надпоборець хотячи не хотячи почав звертати на неї увагу, та зачав бавити ся з нею більше чим з иньшими. А вона? Вона старала ся бути все гарною, приємною, та знайти такий предмет до розмови, щоби його заінтересувати. Мала дуже практичний погляд на речі, бо знала, що йому те найбільше імпонує; убирала ся на вечірки все в яскраві кольори, бо він те любив.

А Штефан? Любив далї і болїв душею, що він не може бодай раз піти на той баль, стати та дивити ся на неї. Яка-ж вона бувала чудова отими вечерами, як їхала на вечірки! Раз —він видів її тоді.

Прийшов пізнійше на лекцію, а як відходив о девятій і мусїв переходити через передпокій, то вона стояла коло отвореної шафи та вбирала на себе верхню одїж і легку хустину, бо фіякер уже ждав і мама з Цїночкою нетерпливили ся.

В покою було темнувато, лишень бліде сьвітло місяця кидало своє зелене промінє через скляні, морозом посріблені двері до хати. А вона стояла біла мов мармур, з обнаженою шиєю та раменами, з легеньким румянцем на щоках, з блискучими, немов променястими, немов соняшними очима, з тим темним, в золото впадаючим, з легка филюючим волосєм, а ярко-червона, гладко пристаюча шовкова сукня чудово вбирала її гарну, високу стать. Він отак вік цїлий дивив би ся на неї. О—бере легесїньку хустину і закидає її на голову, так звільна, поволи, і всьміхає ся. Та якось так—чи весело? нї. А проміня в очах меркне. Шо отсе? Немов мрака заслоняє сонце; такі стають вохкі і її очи.—Чи вона плаче? вона нещаслива? А така чудово-гарна. Але то погано з його сторони: вона-ж не знає, що він дивить ся на неї, може гнївала би ся за таке підгляданє. Треба йти—не треба дратувати серця, коли воно і так з болю ледви живе.

Твердим, неприродним голосом каже: "Добраніч" і йде. Вона здрігаєть ся.

—То ви? Добраніч!

І дивить ся на нього.

—Який він дуже, дуже милий, а який сумний. Правда, сумне його житє. Бобик жартуючи та кепкуючи оповідав, що говорять про його житє.

Отсе лискавкою перелїтає через її мозок, а далї творить ся думка:

—Двоє нещасливих!

Вона підходить трохи близше і подає йому руку. Він якось несьміливо подає їй свою, кланяєть ся. Відтак підносить ще раз на неї очи—тепер не сумні—отвирає двері, каже ще: "веселої забави" і йде.

—Лїдо,—кричить Ціночка,—доки ти будеш убирати той шалик? Знов прийдемо по кадрілю! Але ти хочеш вимучити пана Солецького, хоч він і так на тебе не дивить ся.

Лїда не відповідає нїчого на послїдну замітку; каже лише:

—Я вже готова; їдьмо!—і вони виходять, сїдають до фякра, Ціночка і мама в головнім сидженю, Лїда і вітчим у меншім і—їдуть.

Вітчим в дуже добрім настрою, сьмієть ся та жартує майже всю дорогу, тому їде ся досить приємно.

Приїздять.

Баль в самім розпалї. Веселість на всїх лицях. І Лїду огортає радість, а часом, часом перелине головою думка: "двоє нещасливих", і о диво! вона зовсїм не засмучуєть ся на ту думку.

Надпоборця не було в салї; грав здаєть ся в карти. Аж тепер прийшов і йде просто—але не до Лїди! Вона троха блїдне, а троха тїшить ся. Нї, нї, вона хоче увільнити ся від вітчима, хотїла би, щоби їм було лїпше—але на таку цїну—віддавати себе нелюбленому чоловікови, се страшно, се нелюдсько. Вона ще таки хоче жити житєм молодого серця, хоче кохати і бути коханою! Тому почуває майже вдячність для того надпоборця, що не дає зловити себе. А вітчим? Ну, ну, гірка-ж буде її година дома! Так що-ж вона порадить, преціньне піде просити Солецького, щоб ішов з нею бавити ся! Дарма!

Ось тепер він гуляє. Чудова з них пара! Такі обоє високі, вона (його давня "пассія") брунетка, він бльондин, обоє вже не дуже молоді, але в самім цьвітї лїт.

—Яка-ж вона гарна, що бере на себе обовязок зловити надпоборця для себе! То благородно з її сторони.

—Двоє нещасливих—співає в Лїдиній душі і їй так любо та мило стає. Чого? чого? вона не знає!

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

Баль скінчив ся. Приїздять до дому. Вітчим накидаєть ся на неї мокрим рядном. Ціночка із злорадним усьміхом каже:

—Але-ж то той Солецький закоханий у панні Мірській! Чудова з них пара! Лїдочко, ти плачеш? Ну що-ж? хотїла спіймати голубонька, тай не вдало ся!

Лїда мовчить—далї не година.

—Господу милосерному слава, що напутив його на добру дорогу. Чей може хоч тепер не скажуть тато менї ловити його, як бачуть, що він мене не хоче. Де йому такої жінки треба, що й цїлої сотки посагу не буде мати? Йому треба гроший, от чого...

Вітчим впадає в пасию.

—Який знов дїдько в тебе вліз? Що тобі такого нинї? Памятай, що коли нинї погнївала ся ти з Солецьким, то маєш на другій забаві перепросити ся з ним. Чи-ж то видів хто, таке щастє з рук пускати? А ти думаєш, що доки буду тебе годувати? Час уже вступити ся з хати.

Пробувала перечити ся, казала, "що вона вже не раз хотїла вступити ся з дому, шукати собі свойого хлїба, а їй не позволяють, а відтак випоминають, що сидить на ласцї. А що-ж вона винна, як нїкого не може зловити, бо нїкому не треба бідної жінки".

Та отсього всього вітчим не слухав; счинив ся ґвалт, вереск, а потім житє Лїди стало чистим пеклом: п. Солецький "не перепрошували ся", бо вони зміркували, куди йде тота униженість п. канцелїста і привітливість панни, тай впцофали ся завчасу. Що їм з бідної жінки?

А Лїда? Довгими, темними ночами вона плакала. Сльози, що запекли ся були від якогось часу в груди, тепер лили ся, лили ся аж до несхочу, коли тільки нїхто не бачив, що вона плаче. Отими сльозами вона хотїла вилляти все своє несьвітське горе, весь свій жаль до житя та людий. За що? за які провини вона така бідна, така нещаслива? Чого той вітчим так над нею знущаєть ся? Чому вона має бути жертвою за його прогріхи? Він прогайнував та прогуляв грошї,а тепер вимагає, щоб вона так упокорювала ся, щоб когось силоміць тягла, ловила. А вона слухала, старала ся ловити, та ба! рибка була за важка і гачок урвав ся. А тепер вона не має нї дня нї годинн веселої, так їй страшно докучають. І чому те все так погано йде? Чому люди такі немилосерні? Цїлими нічками тихими думала над тим і знаходила лиш одну відповідь: Бо вони слабодухи! Так. Приміром, як би той вітчим був сильнїйший духом, як би зарік ся, сказав собі: "Покаю ся, не буду гуляти анї пити, відмовляю собі трохи приємностий"; як би не грав ролї такого великого пана, позволив їй іти на посаду хоч би і без іспиту, а Цїночку трохи менше вбирав; як би не давав Ясьови на всякі ховзанки та танцї, то вони всї таки могли би вижити чесно з того що мають і вітчим не потрібував би казати їй: "Маєш вийти замуж за надпоборця, бо менї треба кредиту, а він його має". І де тут сумлїнє? Тому що він хоче грати великого пана, силоміць пхати ся між "арнстократію", котра й так не вважає його за нїщо иньше, як за свій підніжок,—він хоче губити невинну людину. Яке-ж то страшне насильство поступати так, як він поступає! О Боже! який він підлий! Як єсть де разом у товаристві, то їй лице з сорому одираєть ся, що то має бути її "батько"! Русин —нїколи і слова не промовить тим жарґоном, пхає ся всюди, де його не просять, удає що у нього тисячі а не стидаєть ся казати доньці так упідлюватись. І властиво що він думає далї з таким житєм? Куди воно заведе його? А той Ясь? То

також чесна головка! Але і він також шанує батька—не дай Боже нїкому такої пошани! Та якого собі вітчим виховав, такого й має. Дарма! Як хочеть ся збудити для себе пошану, треба мати сильну волю, не робити нїколи нїчого такого, щоби вказувало перевагу тїла над духом. А так? Слабодухів нїхто не шанує.

Таке думала, передумувала Лїда. Та чи ставало їй від того лекше? Нї, сто раз тяжше!—та не думати було не сила, і низше, низше хилила ся голова, а батькові слова розпеченим залїзом пекли душу. "Будь сильна" і "Сповни мою просьбу!"

Не сила її, не сила.

— — — — — — — — — — — — — —

X.

Штефан здав матуру, перебув кілька день дома тай вибрав ся на село, на лєкцію.

Ті вакації, що для иньших були найгарнїйші з цїлого житя, бо-ж були то перші вільні вакації дорослого чоловіка, він перебув з далека від любої рідні та коханої дївчини. Але мус великий пан, а його перла до того тверда конечність.

Минули й ті вакації. Повернув до дому, забрав з собою Антося і з сїмдесятьма ґульденами (от троха ще з стипендії, троха з лєкцій) помандрував, поїхав до Львова.

Наймив хату на далекому передмістю, записав Антося до ґімназії, а сам ходив ще сей місяць по Львові тай шукав лєкцій, бо викладів на університеті ще не було. Та йому, як зовсїм чужому, тяжко було знайти в сьому великому місті хоч яку таку лєкцію. Мусїв жити якось із тих гроший, що привіз. Ще би сам вижив якотако. Та ба! він був з братом—то подвійна жура.

Відтак зачали ся виклади на університеті. Взяв собі свою улюблену історію, з мусу ходив на латину і греку. Учащав на виклади пильно, не опускав нї години. Над собою працював

дуже много, а мав до сього змогу: велика університетська бібліотека стояла отвором: читай скільки хочеш. І він читав, читав майже цілими днями. Хотів навчити ся та пізнати все.

Що з того, коли минув місяць, другий, третий, і о горе! кишені починали сьвітити пустками. І що далі буде? Що? Про се він звичайно не хотів думати, та вперта думка не давала спокою, а уява вказувала бліду, страшну, схоровану жінку, що часто ставати-ме на дверях його кімнати і зимними, безкровними устами говорите-ме: "Я нужда".

Кров стинала ся в жилах від сього, та дарма: він знав, що прийде день, коли до його убогої кімнатки завитає той страшний гість. Та най би ще, як би він сам! Але отте мале, біляве хлопя, що з ним буде!? Чи воно буде також умирати голодною смертю? В чужому місті, далеко від мами, від сестер, далеко від усього коханого та рідного?!

Ні, ніколи не буде сього!

А де-ж рада- де вихід із сього?!

Не знаходив.

Коби можна знайти лекцію, хоч одну лекцію, хоч за сім золотих, щоб було бодай для малого "на хліб". Оттак ще місяць, ще два, а далі він (Штефан) відбере стипендію і все поліпшить ся. Та лекції не знаходив.

І прийшов день, що "малий" мусів іти без снїданя до школи.

Бодай же він був не діждав того! То він так сповняє присягу дану батькови?! Гарно опікуєть ся своїм братчиком! Тай через таку опіку піде невдовзї в сиру землю.

Занїс годинник до заставничого банку, остатню і першу річ, яка була в нього ще до заставленя. Дістав щось чотири ґульдени, і беріг їх мов найдорожший скарб. Скорше дав би собі одно око виймити, ніж мав би ті гроші стратити.

Та минули ся й вони! А тепер—ха, ха, ха, годинник—остання річ? а чорний одяг, що собі його справив по матурі,

що на нього так довго відкладав по ґульденови місячно? То ще раз самолюб! Певно йому треба того одягу, бо-ж в Академічній Громаді що тижня якийсь відчит в "Научному кружку", а він хотів мати сього тижня відчит "Про значінє Козаччини". Так старанно і довго опрацьований відчит, стільки ночий над ним не доспав, а стільки то марив о тім, як то він тим відчитом дасть себе пізнати товаришам, як вони пізнають, що й він працює, трудить ся! Ну, тепер годї буде, бо в сьому одязї годї виступати прилюдно хоч би тільки й між товаришами. Ну, то й що-ж? То не буде мати відчиту! Добре, що ще хоть не оголошував. Ха, ха, ха, який він сьмішний! І він міг надумувати ся над тим, чи заставляти річи!? То ще рад дурний, тай дурний! Таже було вже давно зробити се і був би мав спокій і не потребував би так мучити ся. Ото великий страх, що не покаже ся дуже "мудрим" перед товаришами! Таже брат голодний, спамятай ся, а тобі якась слава та значінє в голові. Таже твій перший обовязок пильнувати, аби твої не голодували, а решта всьо на бік. Зрозумів?

Зрозумів.

Віднїс річи і заставив. А далї—що буде, як і ті гроші минуть ся? Що тодї заставить? Хиба себе. Але чи-ж? Чи кому й хибує такої мальованої цяцї!

Шукав далї лекцій. Відколи приїхав то шукав, і годї було знайти. Нарештї, за протекцією одного знайомого, дістав одну лекцію, що для нього була майже щастєм. За те, що вчив усїх предметів хлощя з шестої кляси, мав що днини обід. Просив, чи би не можна, щоб замість нього приходив на обід брат. Згодили ся. Їм було все одно. А Штефанови мов камінь знав з грудий, що брат буде мати певну ложку страви. Про себе було йому байдуже. Брехав. Казав перед братом і перед своїм учеником та панею, у котрої той стояв на станції, що він віктує ся у сусїдки. Та се була велика брехня. Бо він, як удало ся йому дістати часом яке переписуванє до дому і заробити собі

два-три ґульдени, то їв; звичайно йшов на обід до людової кухні, але були дні, коли і того годі було собі позволити.

Вихуд, поблїд, мов не той став. Та носив гордо голову, бо свій обовязок сповняв чесно.

— — — — — — — — — — — — — —

Надходили Різдвяні сьвята.

Штефан рвав ся, думкою що днини і що години линув домів, під ту похилу, бідну, рідну хатину, та годі було. Сих сьвят мусїли сидїти тут, оба з братом.

Сирота "малий"! Як йому десь прикро та тужно! Але що? Про те, щоб їхати на сьвята, і думки не могло бути. Таже зелїзниця коштує, а преціньяк приїдуть до дому, то мусїв би також кілька срібних привезти мамі, за що-ж би вона годувала їх двох! Досить у неї і без того клопоту.

Нї, не поїдуть. Будуть сьвяткувати тут. Просив свойого ученика, ще заким той їхав на сьвята, щоби брат міг і далї приходити на обід до пані, у котрої той стояв на станції. Згодив ся. Значить, брат не буде голоден. А він?

Ой Боже, Боже, як йому було гірко просити, признавати ся до своєї біди! Він нїби не казав просто, чому не їдуть на сьвята: казав, що не їдуть тому, бо він має приготовляти когось до іспиту; та знав, що брехав нескладно і що його ученик пізнав ся на брехнї. Га, що-ж робити! Житє тяжке, не легке!

Прийшов Сьвятий вечір.

Антось ходив цїлий день мов сонний з кута в кут, місця не міг собі знайти. Видїв Штефан, ой добре видїв, як він бідняга мучить ся. Та нї словечка не каже. Нї! ще нїби й жартує собі. А ті жарти мучили Штефана гірше незнати яких докорів, бо дали йому пізнати, що й та дитина пізнає вже, до чого воно йде, та хоче й собі не показати, як мучить ся, і ще нїби й жартує. О, конче треба злагодити якось той його біль. Коби можна хоч почастувати його вечерою. Але як? Коли нї

шелюга при душі нема! Коби де позичити кілька рипських, хоч два, хоч три. Треба пробувати щастя.

Іде до Жида, от там недалечко в крамниці, пише вексель на вісїм—дістає пять; розуміють ся, по довгих торгах і короводах, і то лише з тою умовою, що віддає свій лист заставничий на годинник і одяг; се значить: на випадок, коли до осьмого лютого не віддасть Жидови то Жид має право викупити собі годинник і одяг і зробити з ним, що йому схочеть ся, за те, що позичає йому тепер пять ґульденів. Поганий інтерес, але малий не ляже спати голоден, а то ґрунт! Таки в сїй крамничці купує Штефан дров і хлїба і йде "до дому". Відтак іде знов у місто і приносить відти поливаний горщик, пів кварти пшениці, трохи меду, кілька яблук, гербати, булок і грудку масла. В кишени єсть і сьвічка.

Входить до хати.

Антось сидить у кутї коло зимної печи і плаче. Штефан удає, що не бачить того, і свавільно кричить:

—Буде баль.

Відтак зачинає широко розправляти про те, як то вони будуть нинї справляти кутю.

Антось теж розвеселив ся і вони в двійку розпалюють у печи. Огонь весело горить, аж дуднить. Штефан полоче кутю, насипає в горщик, наливає водою і кладе на жар. Кутя варить ся, кипить, збігає. Так за годину вона й готова. Небогато її, то й скоро зварила ся. Кладе на вікно, аби застигла.

А в хатї теплїє.

Він накриває стіл якоюсь скатериною, що мама завинула була хлїб, як передавала на дорогу, вкладає сьвічку в шийку від порожного каламаря, на одну тарілку набирає кутї, котру приправляє медом, на другу кладе грудку масла. На середині стола сьвятий хлїбець.

Коли вже до столу накрито, докладають ще дров до печи, присувають недалеко неї стіл, сьвітять сьвічку і припрошують один одного "до столу".

—А прошу, присувайте сї.

—Дєкувать, сїдайте ви перші, вам по старшинї належить сї.

—Але-ж ни гордуйте, досєгайте, шо Бог дав.

Та отаке припрошуванє нагадує їм любі, минулі часи, і сльози так і навертають ся на очи.

Якось вони вже припросили ся і позаймали місця, близько один коло другого. Заким зачинають їсти, то встають і тихо, тихо говорять молитви. Горячі, благальні, з під самого серця пливучі слова зривають ся і завмирають на устах. А сльози звільна спливають по лицях. Відтак тихо падуть собі брати в обійми і довго, довго так стоять. Двох їх, двох лише в сьому цїлому, великому містї. Нїкого свойого—нїкого любого. Малий шукає оборони та любови у старшого, старший у любві малого витревалости на дальші злиднї. Таж їх лише двох оттут. А їх родичі у низькій, похиленій хатї, в тому далекому селї журять ся мабуть, та плачуть за ними! Така доля.

Далї кушають кутї. Щось троха нїби недоварена, тверда. Се їх розвеселює. Сьміють ся, які то вони кухарі. Ну, і ще до того кутя без маку. Та за те солодка, дуже солодка. Коби їм так і цїле житє солодко плило!

Згадують, що там тепер дома. Сумно,—а може нї—може гамірно, весело, бо Маріїн синок не дає нїкому плакати. Тай Юра певно прибагає, що аж хата ходить. От, Богу дякувати, що не сумують. І вони—Штефан і Антось—уже сьміють ся, бо кілько-ж то ще нещасливійших жиє на сьвітї! У кількох-же то хатах сьогоднї і кусника хлїба нема!

Кінчать їсти кутю. Тепер зачне ся панська вечеря. Будуть їсти хлїб з маслом і пити гербату. В хатї тепло, ясно, єсть горяча гербата і хлїб з маслом, го, го, які вони пани!

Та вечеря смакує їм дуже. На закуску по одному яблукови, і що більше треба? Весело на серці, полекшало трохи. І знов згадуєть ся рідна хатина і причуваєть ся звук сьвятої пісні—колядки. І вони співають-колядують, а з тим співом їх душа летить до своїх, до рідних, а Штефанова летить й до очий-зір, до дівчини коханої. Чи згадала-ж вона його хоч раз так щиро, як він згадує її що дня, що години?

Тихо, торжественно лєть ся їх спів. Він так гармоніює з отсим величним спокоєм зимової ночи. Тисячами небесних бчий заглядає вона в їх убоге віконце посріблює малі шибки, та жемчужить иней, яким вони злегка покриті.

Пізно вже—і хоч як хочеть ся їм ще колядувати, то стають- бо-ж иньшим мешканцям сеї хати може й не дуже приємний той спів серед ночи.

Тихо та любо сидять побіч себе і згадують—думкою переносять ся в рідне, кохане село, і витають коло дорогих осіб.

Так вони сьвяткують Сьвят-вечір.

XI.

Лїда́ шаліє з утіхи! Приїхав Роман на свята,єдина щира, рідна душа,єдиний друг, перед котрим вона може серце отворити, висповідати ся із усіх болів та мук. Давно вже не видїла ся з ни́м. Ще від Великодня, бо підчас ферій перебув дома лише кілька день—от так про людське око, але й тодї старав ся як найменше перебувати дома. Відносини його з вітчимом були такі натягнені, хоч зверха ніби дуже чесні та сердечні, що лишень що маленького, яка дрібниця могла порвати так туго натягнену струну. Одно незручне, надто жорстке потягненє смичка по струнї, і чемність та середечність могла змінити ся на отверту ненависть.

Отсього Роман не хотїв з огляду на маму і сестру, і тому старав ся як найменше перебувати дома та стрічати ся з вітчимом. Був би може й не приїхав на сьвята,та щира просьба

сестри, той її лист, що в його стрічках не було скарги, за те між стрічками мож було читати безмірний жаль та муку, склонила його до того.

Дома нічого не змінило ся: вітчим усе вдавав великого і делїкатного пана, в самій річи полюючи на ласки та аванси, був панський підніжок. Мати була все горем прибита, на сльози богата жінка; Цїночка грала ролю дорослої панни в куцій суконцї, докучала чим лише могла Лїдї; вбирала ся все в якісь нові лашки, розбивала чи там грала на фортепянї і була горда на свою красу та делїкатність; Бобик—великий, огрядний хлопчище, все не хотїв учити ся, виправляв збитки, курив мов старий "фебер", убирав ся мов перший "шпорт". А Лїда?—все була Лїдою; повна найгарнїйших порывів та ідей, усе рвала ся до красшого житя, та мусїла обмежити ся на "ловленє" женихів, які не хотїли ловити ся, бо примана, що їх мала приманити, була лише гарна та—не золота!

Тяжке було її житє, а сього року було воно просто нестерпне. Як "ловля" на надпоборця не вдала ся, то мала спокій весну й лїто; при кінцї осени знов зачав їй вітчим торочити, що сеї зими доконче мусить віддати ся за п. ассесора, давнїйше торговельника волами, тепер "усїми поважаного", грубого, лисого, побожного і богатого "obywatela miasta Z.". Сього пана ассесора не треба було дуже приманювати: він уже здавна хотїв женити ся з Лїдою, не так тому, що Лїда йому сподобала ся, як тому, що пан канцелїст знали про його давнї, не дуже шляхотні, а навіть нечисті вчинки. А знову для пана канцелїста та женитьба Єрського з Лїдою була би просто спасенєм з неба, бо "кредит, кредит у всїх і вся", а до того можна би ше й дещо зарвати—що-ж? любенький зять для батька на все готов. Можна би ще троха погуляти та задати шику, що богато значить до авансу; а там—так гарно звучить пан начальник, а ще гарнїйше сяє, мо-же і зо-ло-тий ковнїр! Що се може смерть невинної людини, ну, то се не так страшно;

він же хоче лиш її добра, бо що-ж пиьшого її чекає? а врешті коли лише схоче, може бути щасливою!

Ліда опирала ся сьому новому насильству над собою з пїлою сплою, яка знайшла ся у неї. Та її вся бесїда була даремна! Що-ж? най би навіть вона й прилюдно відкинула ассесора, най би навіть і з церкви і від престола з вінчаня вернула ся, то що з того? Що далї? Приміром, най утече де на село, най навіть стане учителькою—може би дали яку посаду і без іспиту, бо-ж вона має ту осьму кляcу—і що? Чи вона повнолїтня і може собою розпоряджати? Чи вітчим не може казати шупасом приставити її до дому? Та-ж він її опікун! А далї—може її замучити повільними тортурами, знущанєм, бійкою. Нї, краще смерть! Зимна, холодна, нїма, без сонця і цьвітів, без весни і сьміху—понура і сумна смерть! Але-ж вона хоче жити, хоче радїти, тїшити ся синявою неба, золотими блисками сонця, нїжним сріблавим сяєвом зірок; хоче вдивляти ся в лице місяця-чарівниченька і дихати ароматами весни, і хоче жити і любити і кохати—а не вмирати! То хай жиє і хай буде жінкою ассесора і хай кохає того ненависного, бридкого чоловіка, оттого, що, здаєть ся, перед нїяким поганим ўчинком не завагав би ся, щоб лише побільшити своє майно; вона має стати жінкою того, на кого стілько людий плаче, того, що—але нї, отсе слово навіть у шепотї не перейде через її уста. Вона—золота пісенька!

Але вона не піддасть ся тепер так легко, нї! Напише до брата, най радить що знає.

"Приїдь, коханий братчику, поможи, бо в мене нема нїкого крім тебе. Двоє нас на сьому сьвітї. Мама, матусенька? Що вона може супроти нього? Раз, коли пробувала вступати ся за мене, то він при моїх очах ударив її. Чуєш? о, розумієш, здаєть ся, що після сього я не можу навіть жадати її заступства за мене. От так нераз вечером сядемо разом собі, запла-

чемо, тай тільки нашого. Одна одній ні словечка не каже, та розумію я її а вона мене. Тай тільки.

Оте: "сядемо обі тай заплачемо", страшенно роздразнило Романа.

—Боже, коби та Лїда навчила ся вже раз ще чого иньшого як плачу. Шкода дівчини, бо в неї золоте серце! Та треба їхати, то мусить бути щось поважного, коли навіть та довготерпелива Лїда називає "дорогого батька" через "він" і потроха скаржить ся на нього. А вона до тепер не звикла була скаржити ся.

І Роман поїхав. Приїхавши зараз зміркував, що до чого йде, бо як тільки западав вечір—от так по шестій годині—приходили дорогий батенько з паном ассесором, і тоді всї збирали ся в сальонї в стилю "японськім або богомазівськім", як його звав Роман, ну, і починала ся приємна забава. Лїда сїдала в найтемнїйшім кутї кімнати і мовчала, пан ассесор розсїдає ся на канапі (на фотелї не сїдав, бо вже раз показав свою здібність ґімнастичну, вивинувши з фотелю прегарного козла) і мовчав; Роман сїдав у другому кутї кімнати і слухав, що ті обоє говорили. За те Цїночка і пан канцелїст, чи там пак "pan sekretarz" бавили всїх, с. є. п. sekretarz говорили "górnolotne" комплїменти п. ассесорови, а Цїночка миленько жартувала з Романом; так миленько, що він нераз мав охоту почастувати її зломаною ніжкою від фотеля. Так десь годину по тій "приємній забавї" входила до сальону пані Херська, запрошуючи всїх на перекуску, і знову починала ся друга приємна розмова. Тільки п. ассесор ставали тепер розмовнїйші, хвалили господарський талан панни Лїдзї, хоч вона в ту пору зовсїм до ґаздівства не мішала ся, бо сидїла "в сальонї" а тепер знову при столї. Далї—давали предовго просити ся, щоб узяли бодай кавалочок булки до кави, бо казали, що вони в такім милім, поетичнім товаристві взагалї не в силї нїчого їсти. А відтак зачинали розмову на теми літературні, при чому

слухачі довідували ся, що Міцкевич написав "Марію" Мальчевського, що Енейду написав Гомера, що Роберт Брюс був поетом інфляндським, і ще много пиьших інтересних річий. Бо п. ассесор займали ся не лише своєю,але й чужою літературою.

—Так, так, я хоч троха в літах, але поезії в мені ще дуже богато!

Роман щось два вечери слухав тих поучаючих розмов, а третього не хотів і зовсім не явив ся на вечірній приємній забаві.

А відтак Сьвятий вечір—на щасте без п. ассесора, далі перший день Різдва з п. ассером, далі другий день без п. ассесора. за те мали "паньство секретаржовство" йти на візиту до знайомих. Роман не йшов і просив, щоб і Лїда могла лишити ся дома, бо він невдовзї їде знов до Ч., а не мав часу ні разу поговорити з нею про все. Отся просьба була п. "секретаржові" дуже не по нутру, бо він прирік п. ассесорови, що "Лїдзя" буде теж на візитї, тому то й сказав Романови, що сам не знає, чи Лїдзя схоче лишити ся дома,бо йому здаєть ся, що приємнїйше їй буде піти на візиту, де зможе побачити дорогу для себе особу.

Лїда зблїдла,Роман теж, та нїби жартуючи сказав до Лїди:

—А Лїдочко! Гарно се, навіть рідному братови не сказати, що в тебе вже єсть хтось дорожший за брата. Ну, та коли тато видали тебе з секрету,то мусиш признати ся,хто то такий?

—Питай тата, хто то? Я нї про кого "дорогого" для мене не знаю.

—Лїдзю! Але-ж не потребуєш стидати ся, таже то рідний брат! Ну, табо з тебе, Романе, теж недогадливий чоловік! Бачиш його що дня у нас, а не видиш, як любов у його і її серці розвиває ся мов рожевий цьвіт!

Роман блїдне.

—Прошу вас тату, залишіть ті жарти. Я-ж преціньне такий наївний, щоб мене можна в сей спосіб позбути ся.

—Я не жартую.

—Ну, даруйте, але-ж хиба не можу вважати серіозними ваших слів, що в Лїди розвивається любов до ассесора мов рожевий цьвіт!

—А то чому? Що-ж? Хто збагне дївоче серце! Не правда-ж Лїдзю?

—Тату, прошу вас, гамуйте ся. Хоч без тих кпин! Пощо завивати в рожеві папірці болого і казати, що то чоколяда? Скажіть попросту: Менї треба гроший а ассесор їх має. В мене гарна пасербиця і я продам її йому?

—Що? ти сьмієш?

Роман звертає ся до Лїди і каже:

—Лїдочко, прошу тебе, йди звідси. Тепер ми сами будемо говорити з собою. Іди до мами.

Вона хвилю вагаєть ся, відтак іде.

Коли двері за нею замкнули ся, Роман провадить далї:

—Прошу вас тату, лише не горячіть ся, бо я також можу забути ся, що ви муж моєї матери. Що-ж? я кажу лише правду: ви хочете продати Лїду і мусите признати, що в душі ви самі сей ваш учинок звете продажю. Та я на се не позволю, я. Правда, ви її опікун з права, та я також маю якесь право до неї, врешті мій дорогий батько поручив менї дбати про її щастє.

—Ти щенюку, моїм кровавим хлїбом викоханий, ти сьмієш менї казати такі слова! От я виховав собі своєю кервавицею потвору!

—Прошу вас, поволи! Насамперед, що ви не вигодували мене своєю кервавицею, бо мій батько лишив для нас грошї, котрі ви розтренькали Бог зна куди, отже то ви кервавицею мого батька грали ролю великого пана. Далї—коли ви женили ся з моєю матїрю, то ви не брали її з ласки, бо й без вас були-б ми не згинули. Мати мала свою вдовичу пенсію. А коли ви брали матусю за свою жінку, то тим самим і нас обоє за

своїх дітий і се було вашим обовязком годувати нас. Гарно-ж ви нас "кохали". Много викладали на наше виховане. Прецінь знаєте, що я вже від шестої кляси майже сам утримую ся. А Лїда? таже служницю однако мусїли-б ви тримати, а вона вам її заступає вже від дванацяти лїт!

—Мовчи поганьче, бо тобі лоб розтріскаю.

—Ну, даруйте, не розстріскасте, бо сей учинок не причинив би ся зовсїм до вашого "авансу", за котрим так гоните, і замість золотого ковнїра дав би шнур на шию. Врештї не маєте чого так горячити ся. Я лише правду говорю і кажу вам, що коли не дасьте Лїдї спокою з тим вашим ассесором, то можете легко опинити ся і на бруку.

—Що? що? ти грозиш! І яким сьвітом можеш мене довести до сього?

—Ну, слухайте—сеї справи я не хотїв нїколи рушати, та ви самі змушуєте мене до сього. Правда, як ви женили ся з моєю матїрю, то вона мала шість тисяч, котрі (я се знаю) хотїла записати на Лїдине імя. Ви її відвели від того, казали, що Лїдині гроші і так не пропадуть, що можна буде і потому віддати їх їй, а тим часом мало-помалу розійшли ся ті гроші на ваші гулянки та Цїноччині фортепяни, а тепер не досить, що ви Лїду обрабували, але ще хочете її продати? Правда, ви перед правом нїби чисті, бо-ж мама не дитина, могла зробити як хотїла, могла не платити ваших довгів, могла записати гроші на Лїду. Могла!? Та як їй було те чинити, коли вам а тим самим і її і нам грозила ганьба, руїна! Як могла? Ну, ви перед правом можете сказати, що гроші були жінчині, а чоловік і жінка одно, то гроші були й ваші; бо певно, правно не було зголошено, чиї то гроші, але ви знали, що то Лїдині гроші. І знаєте що? помимо того, що право позірно за вами, я, коли ви лише не лишите Лїди в спокою, буду вас скаржити до суду. Чуєте? Ви можете сьміяти ся, бо знаєте, що суд може признасть і вам правду, але се видите, однако таки ви покажете

ся людям в правдивім сьвітлї і вони будуть знати, як то "найлїпший муж і батько" поступив з жінкою та її дїтьми. Далї— я розповім і про те, що ви силуєте Лїду йти за ассесора, а суд як опікун малолїтних не позволить знущати ся над нею. Я знаю, що се було би погано розкривати перед сьвітом погані, болючі рани моєї сїмї—та дарма. Щастє сестри пре мене до того, голос батька накликує заступити ся за безоборонну.

—Ну, і що далї?

—Хочете знати, що далї? Далї те, що тодї на віки пропав ваш аванс і золотий ковнїр, бо скомпромітуєте ся страшенно; що нїякий чесний чоловік і руки вам не подасть; що щастю вашої улюбленої Цїночки можете вже тепер заспівати "вічная память", бо-ж нїхто не схоче лучити ся з такою родиною, що і нечесна і бідна. Я би вам радив лїпше покинути мрії про віддаване Лїди за асесора, дати їй волю, най іде собі учителювати, коли хоче того конче. Тим увільните ся і від неї і від обовязку утримувати її, що вам став уже кістю в горлї. А коли ви доконче хочете поріднити ся з асесором, то маєте свою Цїночку, най вона буде драбиною, по котрій будете лїзти до кишень асесора. Врештї як хочете, вибирайте; я вам лише кажу, що хоч би я мав допустити ся і злочину, Лїда не буде жінкою асесора.

І Роман тихо вийшов з хати.

—Іди до дїдька, ти червоний радикале! Бодай же ти був малий здох, бодай ти ще нинї голову зломив. Ото жите! І нни ся тут висше, коли ті, що ти їх вигодував, перешкаджають тому.

І пан "секретарж" важко опустили ся на софу і снували невеселі думи. Врештї додумали ся до того, що з женячки асесора з Лїдою нїчого не буде і що лїпше уступити добровільно, нїж допустити до того, аби "той червоний радикал" скаржив його в судї, ну, бо розумість ся, що по такій авантурі пропав би аванс безповоротно. Бо-ж усї ті, від котрих він залежав,

довідавши ся від Романа про цїлу справу, хоч в дусї признали-б (Херському) слушність, та подумали-б, що вони будучи на його місцї поступили би так само, то прилюдно будуть ганили його і корчити міни превеликої чесноти. Із сього роздумуваня п. "секретаржа" виникло те, що п. секретаржовство спізнили ся троха на візиту, і що нарештї полишили таки Романа й Лїду самих.

В кімнатї було вже троха темнувато, бо зимове сонце у хмари спатоньки лягло, з землею розпрощало ся. Вони обоє сидїли недалеко печи і довгу хвилю мовчали. Далї Лїда в порывї безмірної вдячности схопила Романа за руку і палко поцїлувала ї.

—Спасителю мій,—шепнула лише.

Він, мов опечений тим поцїлунком, сказав остро:

—Ну, Лїда, не роби дурниць. Я лише зробив те, що менї наказував обовязок—та-ж я твій брат. А тепер досить про се, а поговоримо щиро. Я-ж преціньтакож стужив ся за своєю маленькою Лїдочкою. Ну, оповідай що про себе.

Тихо засьміяла ся.

—Оповідати про себе? Що-ж, та-ж ти знаєш цїле моє житє, не змінило ся воно і крихти. От лїпше кажи що про себе. Говори щиро про всьо, не бій ся, не зраджу нїкому. Оповідай про те, як у вас там у великому містї живеть ся? Про ваше студенцьке, товариське житє, про спільну науку. Я хоч з оповіданя хочу жити тим вашим повним житєм.

—Повним житєм? Лїдо, не будь же такою дитиною. Що се властиво за повне житє, і чи воно для нас? Для нас—пролєтарів! Ха, ха,—повне житє! Ой Лїдо, Лїдо! наше житє, се вічна крівава борба за кусень хлїба, се борба з підлотою, рабством, пониженєм. Ну, як хочеш пізнати те "повне житє", то слухай. Жию в купі ще з двома товаришами в клїтцї, що має пять метрів здовж і в шир, два в висоту. Рано встаю, іду до уряду, пишу від осьмої до другої, з полудня від четвертої до

шестої, і маю за те аж двацять ґульденів. До того маю ще лекційку за пять ринських, бо за двацять ринських у такому великому і дорогому місті поживити ся, убрати ся, ну, і ще ріжні "народні цїли", що так само потрібне до житя як і їда, то зовсїм не можна. І двацятьпять ледви вистає. А знаєш, чоловік нераз такий хорий, такий слабий, а мусить пильнувати того уряду, щоб хто другий не захопив місця. А часто мусить мовчати, хоч як би то хотїло ся сказати кілька слів правди, але годі—бо тодї чуєш чемне "Padam do nóg" і конець. Як би ти знала, як те все мучить! От нераз вечір, як прийду із тих усїх тарамат, то такий змучений, що всякі вищі ідеї видають ся менї дрібницею супроти того, щоб на хвильку задрімати.

Лїда перервала:

—Але ти не дрімаєш?

Говорив далї:

—Ну, видиш, певно що не дрімаю, бо таки треба і вчити ся і дещо прочитати. Та чи то варто так мучити ся? Таже однако всьо скінчить ся, однако ми змінимо ся на порох, а наші душі розпливуть ся в небутє, в нїрвану.

—Прошу тебе, Романе, не будь же таким пессімістом, та-ж житє таке гарне. Для самого житя варто жити!

—Лїдо! житє гарне—і твоє може? ну, ну і се добре знати!

—Моє, Романе, дотепер не гарне, та хто зна, що мене ще ждє? Може як раз я йду на стрічу великому та ясному щастю? Я ще таки вірю в житє та в його щастє, бажаю любови та волї, мов сьвітла та сонця.

Роман довгий час мовчав. Відтак говорив поволи, з іронїчним півсьміхом на устах.

—Бажаєш любови? А чи ти знаєш, що вона, і чи віриш в неї? Я нї!

—Чому?!

—Ти певно думаєш, що кажу се з власного досьвіду, що в моїм серці вже відбув ся перший акт тої драми а радше комедії, що зветь ся любовю. Нї, так не єсть. Але знаєш що, берім живі приміри. Чи єсть любов? Нема! А знаєш ти, що може вона в мущин ще і найдеть ся, але в жінок...

—Романе, що се за бесїда?

—Правда! Ну що-ж? дуже любила нашого батька та проклята п. Вандзя? О, у вас усе лише раховане, все хто дасть більше, той возьме.

—Ну, Романе, даруй, се не так. Коли брати примір з найблизшого окруженя, то як гадаєш, у кого було більше рахованя "хто дасть більше?" у нашого вітчима чи у нашої матусї? Хто тут любив? Мущина чи жінка? Ох нї! ти вже даруй! Люди!—однакові люди, чи мущини чи жінки. Є між одними і між другими вірні й невірні, добрі і злі, благородні й підлі. Менї здаєть ся, що коли-б люди уважали любов справдї таким високим чутєм, яким вона єсть, то не було-б нїяких спроневірень, нї підлих зрад, нї купна.

—Гм, може воно й так, хоч apropos нашого вітчима і матусї, то він також любив її колись, хоч не тодї, коли женив ся з нею. Та впрочім, не буду сперечати ся з тобою в сьому предметї, о, бо я виджу, що вже хочеш щось казати і навіть знаю що: "ти тримай ся одного!" Ми говорили, хто рахував—хай буде, що й обоє любили, а виходить, що таки лише вітчим рахував. На се я би відповів, але нї, вже нїчого не кажу. Бо зрештою менї здаєть ся, що на сьвітї нема безоглядної чесноти і не може бути високої любови. Та о тім по тім. Як би ти знала Лїдо, яка ти була прегарна, коли отак з запалом говориш. Просто чудова. Лише не гнївай ся, се нїякий комплїмент, я-ж брат. Коли-б у тебе до твойого гарного лиця та золотого серця ще й твердий характер, ти-б просто була ідеалом. Та що, коли ти така слаба! То не гарно, Лїдо. А ти ще до всього так гарно називаєш ся: Lied—пісня. Яке-ж то гарне імя. Батень-

ко так назвав тебе і менї здаєть ся, що коли тебе так називав, то не хотїв тебе мати жалібною, милосердя благаючою піснею, лише сильною та могучою, та солодкою і ясною піснею весни і любови. Він же написав: Будь сильною, бо лише сильні мають право до житя!

—Се не людське право!

—Га, що-ж, коли воно таки так. Коли хто не має в собі нїякої сили, ну, не конче фізичної, але взагалї, хто не сильний нї духом, нї тїлом, нї розумом, то він цїле своє житє мусить туди йти, куди його попихають, а преціньтакого поганого веґетованя не можна назвати житєм. Тям собі се!

—Ну, знаєш, я тої самої думки. Та чи се слушно, то иньша річ. То ще питанє, чи як раз такі, котрі йдуть усе туди, куди їх хто иньший поведе, не чують ся може й задоволені з сього і чи се для них не житє лиш веґетованє? А відтак чи як раз вони не мають права до житя? Отже се менї видаєть ся несправедливим. Бо-ж вони тому не винні, що прийшли слабі а не сильні на сьвіт. Се певно, що тілько сильні можуть відчути цїлу роскіш житя, тому, бо лише вони можуть жити своїм власним житєм. Сильні—се сонця, а слабі, то їх планети, або ще гірше—аж місяцї, що не мають власної волї і неначе планети довкола сонця, так вони довкола сильних крутять ся і йдуть з ними. Та сьому вони не винні.

—Гм, не винні? не зовсїм! Певно, що такі, котрі не відчувають своєї безсильности і котрим вона не тяжить, бо вони волїють бути планетами нїж самим сонцем, ті невинні. Але такі, котрі так як ти розуміють і відчувають, що таке житє, яке вони ведуть, то не їх житє,—ті зовсїм винні!

—Ну, братчику, ти щось надто поетизуєш і починаєш бути неконсеквентним. Кажеш, що все нїрвана, що житє нїчого не варте, а накликуєш иньших, щоб були сильні. Коли житє нїчого не варте, то пощо того всього?

—Ну, Лїдо, навіть коли житє не много варте, то коли вже

живемо, жиймо так як люди, а не як хробаки, що дають п собі топтати. А впрочім ні—се неправда, що житє для всїх не много варте. Варте воно навіть дуже богато для тих, що бажають його і мають силу бороти ся, мають надію на красшу будучність і вірять в можливість щастя. Ну, я не можу сього про себе сказати. Бо я абсолютно ніколи не зможу бути щасливим, тому що ані не маю в собі матеріялу на щасливого чоловіка, ані не годен уявити собі того щастя. Воно до мене ніколи не всьміхнеть ся, бо я занадто все аналїзую та розбираю. Я не люблю ніяких зверхніх блїхтрів ні позліток, мушу знати саму суть, перед ніким не хочу гнути ся, а се все не матеріял до щастя. Я не живу мріями, лише найреальнійшим житєм, а воно каже, що щастє неможливе. Та проте хоч знаю, що ніколи не буду щасливим, я таки працювати-му, не скорочу собі житя нїчим, бо хочу бути сильним, побороти себе і свої сумнїви, свою неохоту, просто ненависть до житя. Чоловік мусить мати якусь вписшу ціль житя, инакше він не чоловік, лише простий збір орґанїчних, живих клїтин, що веґетують щоб їсти, спати та уживати можливих роскоший житя. Отак само живе кожда звірина. Та так жити я не хочу. Моя ціль побороти себе. Твоя гарнійша, бо ти бажаєш іти на стрічу щастю. Дуже гарна ціль, і ти осягнеш її, тільки ради Бога перестань бути несьмілою, жалібною пісенькою, а будь сильною, могутною і ясною піснею. Побори свою слабість.

Мовчала.

—Тобі певно видаєть ся дивним, що я правник фільозофую те ще й так недоладно. Та то знаєш у мене все те роблять нерви. Чекай, за хвилю я буду веселим, за хвилю знов цинїком.

—Романе, прошу тебе, не говори сього. Чи воно годить ся, щоб такий чоловік, котрий тільки що перед кількома годинами так відважно заступав ся за сестру, тепер був таким немічним, так зовсїм піддавав ся владї нервів.

—Ну, лишімо се. У мене єсть до тебе малесенька просьба:

сїдай до фортепяну і грай що: що будь. Або нї, то співай що, фантазуй. Так тихо, тихесенько, а може вспокоїш правничі нерви, що розфільозофували ся.

Сїла до фортепяну, поклала на клявіятурі руки і сидїла кілька хвиль мовчки. Далї полив ся спів.

Лила ся мельодія без слів. Сумна була, безрадісна, немов зима що вкрила сьвіт. Лила ся мельодія тужна. А далї стихла та туга і полив ся вже бадьорійший та веселїйший спів, що невдовзї змінив ся в чудову пісню бажаня щастя і житя.

В кімнатї було темно, лише місяць лив сьвітло крізь посріблені морозом шиби вікон, а вони, брат і сестра, сидїли близько себе і снували нескінчені мрії.

XII.

І знову йшли та минали роки і житє Лїди було все однаке, одностайно сїре. Нїчого в нїм не змінило ся. Вправдї тепер не мучив її вітчим нїяким ловленєм женихів, бо бояв ся "червоного радикала", та на посаду все таки не хотїв пустити її, вже не так через те, що бояв ся стратити, як через те, що Цїночка вже почала на добре панночити та "бувати в сьвітї", ну, розумієть ся, нїчого не хотїла і в руки взяти, щоби не згрубіли та не зчорнїли, постійної служницї не можна було тримати, мати сама незмагала, а роботи все було гук. Ну, і Лїда мусїла оту роботу сама виконувати.

І так тягло ся вже щось третий рік.

А далї пішло ще гірше.

Гуляще, веселе житє п. "секретаржа" було би вичерпало і криницю золота, а не тих мізерних кілька тисяч. І пану "секретаржові" замісь золотого ковнїра почала всьміхати ся руїна і сором. Він став незвичайно прикрий навіть для своєї Цїночки, картав за найменьшу дурницю Бобика, лоточив день у день жінку, а Лїда, та попросту вже й жити не могла. Він усе дорікав їй, що то через її упір вони будуть мусїли терпіти нужду. Бо коли-б була віддала ся за асесора, то все булоб

инакше. Що-ж? коли їй забагасть ся якоїсь поезії чи Бог зна чого, а тимчасом її рідна мати вже незадовго буде мусїла хиба жебрати, бо-ж не до чого иньшого воно йде.

А Лїда мов спасеня з неба ждала, щоб їй скінчив ся двацятьперший рік, щоб була вже повнолїтна та вступила ся з хати. Тодї вітчим не зможе її задержати, бо вона буде панею своєї волї. Піде учителювати.

І вона радїла. Преціньже раз буде мати те моральне задоволенє, що має кавалок хлїба, хоч черствого та чорного, та свойого, бо до тепер мусїла приймати мов милостиню отой хлїб, правда білий і сьвіжий, та гіркий і солоний, бо подаваний зимними руками і з суворим, згірдливим блиском в очах. А той же гіркий хлїб тяжко був зароблений та заслужений, гіркими сльозами окуплений!

Тепер, тепер заживе вона може своїм повним житєм. О, вона знає, що те житє не буде нї цьвітистим килимом, нї пахучим, миленьким, зеленим лугом, тількп кременпста, тверда стежка заросла, глогами та колючками; про те вона не лякає ся його, бо хоче бути сильною. "Лише сильні мають право до житя і до щастя"—доспівувало в її душі. І се була правда терпка, болюча, а проте правда! А вона хоче бути сильною, бо нагородою мало бути щастє. Яке воно буде, того не знала, знала лише, що бажала того щастя, відколи вчула звук того слова та почала розуміти його. Те її щастє мало бути таке гарне, чарівне, таке велике, безмежне. Нехай тріває тільки хвилину, лиш малу годинку, та най прийде! Вона заплатить за нього житєм, покине "вигоди", покине "спокій" та піде працювати разом з тими темними, селянськими масами,, з посеред котрих вийшов її покійний, нещасний батько. Бо дома сидїти й на далї зовсїм нема чого. Поволи, поволи і вона займе тут місце хиба простої служницї. То радше вона зі своєї пенсії буде платити служниці, а сама піде учителювати. Вона й так лише діссонанс у своїм родиннім кружку. Правда, гірко

їй буде без матусі, а матусі без неї, та й тепер чи їй солодко дивити ся на повсякчасні муки своєї дитини, котрим вона не в силї зарадити?

І Лїда одного дня зібравши ся на відвагу сказала вітчимови, що задумує тепер старати ся о учительську посаду. Вітчим зразу не хотїв того слухати, та коли Лїда обіцяла, що за свої гроші найме для мами служницю, вже не змагав ся і позволив.

Гірко було з матїрю.

Вона не боронила, анї не перешкаджала; вона лише так гірко, гірко заридала і сказала:

—А бодай же така мама як я, під землю запала ся, що таке солодке житє дала своїй найлїпшій дитинї! І ти, така вразлива та нїжна дївчина маєш іти сама без опіки учителювати на село? І ти маєш зносити цїле гірке, безпросьвітне житє вчительки? І ти, що так бажаєш любови, нїколи не вчуєш дорогих слів коханого мущини "люблю тебе", нї не зазнаєш, що його любов? Боже, Боже, за що-ж ти мене так тяжко караєш?

Тут "сильна воля" Лїдина висїла вже на волоску: оттого нарїкання матери на себе саму вона не могла перенести, отих сльз тяжких не могла видїти. Та про те почала її просити, щоб не плакала, так щиро розкрила перед нею свою душу, як ще нїколи перед тим, лагідними, любими, веселими словами вспокоювала її тяжкий жаль, що мати немов згодила ся зі всїм. Бачила врештї сердешна, що й таке житє, яке Лїда веде дотепер,се далека дорога "не до щастя",і вже не сперечали ся.

І Лїда дістала посаду!

В селї Н. хибувало молодшої вчительки і вона дістала там місце. Недалеко від міста і люди в селї були досить добрі, управитель школи, теж, і Лїда поїхала.

Правда, на самій стрічи повитала її темна, мокра кімнатка, перероблена з жидівського ванькирика, (бо школа "молодшої сили" містила ся в давнїй коршмі), брак дров, а се було

вже в падолисті, не дуже прихпльний привіт декого з громадської старшини та дарма: Ліда думала, що буде ще гірше. Бо зрештою що-ж? за кілька день надвезли дрова, Ліда заналила в печи, вохка долівка трохи просхла і стіни висушили ся, і Ліда почала жити в своїй хатці.

Далі почала вчити дітий. Спершу йшло дуже тяжко. На щасте управитель був добрий чоловік, показав що й як робити, навчив чого не вміла в провадженю дітий, і Ліда поволи втягла ся в той обовязок та полюбила його. З дітьми йшло діло теж досить добре, бо були слухняні і досить похопливі .Найгірше було з родичами дітий. Виділи, що "прафесорька" молода тай добра, і почали не пускати дітий до школи. І Ліда тоді сама не знала, що починати. Записувати до виказу не хотіла, бо занадто жалувала їх і старла ся їх оправдати, що вони не можуть ходити, бо то одним задалеко, а другі не мають у що одягнути ся анї вбути ся, а зима остра і т. д. Воно почасти може й було правдою, та що з того, коли того не хотів узглядинити управитель, а тому інспектор, а інспекторови знов Рада шкільна. І з того виникало множество непорозумінь.

Нераз приміром прийде до неї який селянин, скорчить ся в три погибелї тай просить:

—Панї професорько, ни подавайте мого Дмитрунє на штроф. Та я би сам радніщий, аби сї дитина вчила, коли чоботи му сї розпали, а босий тепер ни піде, бо сами здорови знаєте, що студінь.

—Що-ж, ґаздо, я преціньне подаю сама на штроф. Ідіть до пана професора тай скажіть, чому ваш хлопець не ходить до школи.

—Та Дмитруньо до вас ходить.

—До мене. Але то видите так: я лишень записую, кого не було, а решта належить до пана професора.

—Ну, то будьте ласкави не записуйте.

—Як-же я це можу? Таже преціньяк би я не записала

вашого, то мусїла-б не записувати і другого і десятого. А надомною-ж ще й пан професор і пан інспектор,тай най котрий з них котроїсь днини увійде до школи, тай увидить, що половини дїтий у школї нема, а нїхто не записаний, то що? Та-ж ви самі це знаєте, що й ви мали би однако біду і ще до того і я мала би. Так не можна. Єсть припис, що дїти мусять учащати до школи і того не можна змінювати. То для вашого власного добра.

—Ей падоньку-ж мій, падоньку! Де-ж минї сї на сьвітї дївати? Кажете йти до пана професорьи?

—Та йдїть як хочете, але то вам не богато поможе, бо пан професор мають наказ подавати виказ усїх тих, що не ходять до школи з якої иньшої причини як слабість.

—Ой Господи Боже, тай чому-жісь му лїпше ніг не відобрав, нїж мали сї чоботи подерти. Хоть би не треба було штроф платити,—казав мужик і відходив мало не плачучи.

Коли Лїда була "при грошах", то давала йому кілька шісток кажучи:

—Нате ґаздо, полатайте хлощеви чоботи, бо шкода, аби школу опускав. Як будете мати, то віддасьте.

Таке трафило ся досить часто, особливо в перших тижнях її учителюваня. Та скоро завважила Лїда, що селяни надужівають її мягкого серця, а навіть по троха сьміють ся з того. Та се ще було нїчого. Далеко частїйше трафляло ся, що до школи приходив який бутний, премудрий і не зовсїм тверезий ґазда, та починав сварити ся а навіть грозити. Вона на превелику силу випрошувала його з хати, замикала хату на ключ і коли ще який "приємний гість" мав загостити до неї, удавала, що її нема дома.

Ой нераз прийшло ся їй через те гірко заплакати, нераз навіть цинїчно засьміяти ся, коли пригадала собі, що вона прийшла тут з вірою, що здобуде щастє, що зможе працювати на користь народови.

Тодї безмірна туга опановувала її, в серцї немов тріскали, рвали ся всї сердечні струни, а душа хотїла вирвати ся з немічного тїла і прудкою ластівкою мчати ся до сьвітла, до сонця.

Та дарма!

Коло себе бачила Лїда стїни своєї зимної,темної кімнатки, крізь невеликі, замерзлі віконця заглядала в її малу хатку понура ніч. Вітер вив-завивав, денеде заскрипів сніг під колесами возів та коний, або під чобітьми людий. Та й сї відгомони якого такого житя були досить рідким гостем коло її домівки. Звичайно було пусто, тихо, мертво і її змучену цїлоденною працею, важкими обставинами житя та лихими людьми опановувала теж мертва байдужність, майже сонність. О, як вона бояла ся тих хвиль! Хто зна, чи не гірше як лютого вихру, як шаленої зимової метїлї-бурі. Тодї вона чула ще що жиє, відчуває, бажає бороти ся як той невпинний вихор; що взагалї вчуває ще в собі якесь житє, але та пустка, та мертвецька безконечна пустка,тишина,о,того вона лякала ся гірше найбільшого лиха. І так буде йти рік, і два, і десять, і все однаково, все самітно, одиноко, тихо, бідно. І так буде йти вічно...

А так десь коло осьмої години приходила до неї стара Марциха, що їй послугувала і ночувала в неї, і тодї починали ся у них безконечні розмови. Стара оповідала про безталання сїльських жінок, і взагалї про сїре мужицьке житє, а панночка слухала тих простих немудрих оповідань і на віки записувала собі їх у памяти. Нїколи вона не мала їх позабути, нїколи таких слів не забуваєть ся.

Та що з того, чи лекшало Лїдї з того?

О, часто, коли вже Марциха заснула, Лїдї не спало ся, передумувала тисячі разів усе що чула, тисячні способи розбирала, щоб знайти хоч променьчик щастя, на котрім могла би спинити ся—і не знаходила.

І тодї опановував її часто той внутрішний, циничний,

страшний сьміх, що не розливаєть ся нї сріблястою, веселою, любою хвилею, нї злим, лютим реготом, нї делїкатним, вимушеним півсьміхом, нї їдким, тонким сьміхом. Той внутрішний сьміх страшний! Се крик розпуки над власною немічю, се глузуванє з власного безсиля.

Вона прийшла тут шукати щастя! Так їй треба! Вона хотїла щастя, сьміла мріти про нього і яким правом? відки? Чи мала його та стара згорблена жінка, що спить там у кутї кімнати? Чи мав його може той бідняга, що просив Бога, чому радше не повіддіймав його синови ніг, нїж мали чоботи розпасти ся? Чи мав його може її брат Роман, або може її матусенька, або її управитель.

Нї! щастє не для пролєтарів!

Та про те бували такі хвилї, коли вона таки мріла про щастє; мов на злість роздумуваням та важкій зневірі молоде серце домагало ся його, шептало: шукай—знайдеш.

Те дїяло ся особливо тодї, коли отримувала лист від брата.

XIII.

Їх відносини, від коли Лїда пішла на посаду, стали ще щирійші, бо брат почав від тодї не лише любити, але й поважати її. Йому самому було не богато лїпше як перше, та його листи дихали тепер часами великою відвагою та силою духа та підносили й її духа висше. А нераз, коли він почав описувати їх громадянське житє а (він усе ще ходив на права, тільки у Львові) то в неї аж серце росло та надією било ся.

Особливо коли писав про Марчука, то його лист дихав тодї навіть правдивою вірою в сьвіт та житє.

"Подумай собі Лїдо, що то за оріґінальний хлопець. Таке то бідне, син удовиці, має ще до того при собі свойого малого брата, що його посилає до школи і сам удержує і його й себе з праці рук, чи там голови, с. є. з стипендії і з лекцій, що їх має щось аж три; правда, всї добре платні, щось по вісїм чи десять срібних. Але варт того його лекції! А як би ти знала,

як той опрацює відчит, то хоч пальці оближи. (Для тебе отсе порівнанє певно неестетичне, але таке приплило на думку). Попросту, чоловікови не містить ся в голові, зрідки таке молоде стільки тої премудрости набрало у ту білу, кучеряву лепету? А яка в нього віра в житє, який запал до праці! Тільки знаєш що? на одному пункті (подібно як ти) скінченний фікс (тільки більший ще як ти). Каже, що він доконче опанує щастє, бо він так хоче. Чула ти таке? Знаєш, менї нераз хочеть ся сказати йому: "Чоловіче шалений, чи ти знаєш, що то житє? Чи думаєш, що воно все буде тобі так іти як дотепер". А цїкавий я знати, що би менї відповів? Нї! таки колись конче запитаю ся!

"Знаєш, то капітальна дурниця, що я дотепер кудись по чужинах шляв ся, шукаючи великої премудрости. Хто зна? коли-б я був скорше з сим Штефанком зійшов ся, чи не було-б у мене більше вірп і в себе і в людий? Нї, вір, приязнь такого чоловіка ушляхотняє, додає сили і охоти до житя. Словом, ідеальний з нього хлопець."

І властиво що такого було в тих словах, що вона так тїшить ся? Чого? Чи лише того, що брат відзискує віру в людий? Чи лише того? Ей паннунцю! Осторожно з вогнем!

А далї, далї—немов лискавиця перелїтає думка: "Двоє нещасливих", і згадуєть ся: він хорошпй, сумний та задумчивий з вогнем в очах, а далї "двоє нещасливих" зміняєть ся в думку: "двоє, що йдуть на стрічу щастю, "сонцю золотому"; і щось немов прочутє того золотого сонця, немов промінє його огріває її душу.

— — — — — — — — — — — — — —

На братові листи відписувала дуже щиро і гарно і просила, щоби скоро відписував, бо його слова, то єдиний голос "з висшого сьвіта", в якому він жив.

Він відписував:

"Лїдо, знаєш що? Ану згадай! А що, не можеш? Ну, то я

тобі скажу: Марчук з того села, в якому ти учителюєш! Нї, нї, я не жартую, лише правду кажу. А знаєш ще що? Я таки запитав ся його, відки в нього така віра в житє та людий, питав, чи він був дотепер дуже щасливий, а він... Він менї таке оповів, ну, як зачав оповідати про своє дотеперішнє житє, то наше було ще й цьвітами встелене супротив його. Казав би я тобі про те, та біда, що той шалений виміг на минї слово, що нїкому не буду розповідати, що я чув від нього. "Я бачу,—казав—як у тебе очи сяють подивом, а то направду нема чого. То лише трохи сильної волї та віри в добро, і цїла штука скінчена. Ну, правда, не все і не кождому вдасть ся вийти з тої борби, що звемо житєм, і на далї охочим бороти ся—то вже треба мати вроджене,—та вір, що богато вини в нас самих, що не хочемо опанувати наших забаганок, не хочемо відмовити собі нїчого, що нам миле. Та врештї, нї, ти сього не зрозумієш, що я хочу сказати, бо того словами не можна висказати. А ще знаєш що? нїякий пан не зрозуміє сього, бо се душа мужика, що пне ся в гору, а його безвідрадні обставини все гнуть і гнуть у низ, а він таки не піддасть ся і прямує до своєї цїли, на стрічу щастю. Ти всьміхаєш ся на те моє щастє? А я вірю в нього, вірю, що хоч на хвилю здибле його, що хоч перед смертю обійму його своїми ще теплими руками.

"Як би ти могла бачити його, як він виглядає, коли се говорив! Просто як який грепький герой, бо він до всього ще й дуже гарний! І—ну, сьмій ся тепер з мене—я цинїк—признаю, що також починаю вірити в те, що він завоює щастє, коли воно лише істнує на землї. Він варт того. Скілько він мук та горя перенїс, а не угнув ся, не спідлив ся, то й заслужив собі нате.

"Про себе не маю що писати; ходжу до уряду, пишу, учу ся, бо хотїв би хоч за шість лїт скінчити оті права; говорю з Штефанком, хоч і в мене і в нього мало часу на балачку, бо він хоче вже сього року здавати професорський іспит і попросту замучуєть ся тим.

"Бувай здорова. Як будеш бачити ся, уцїлуй від мене матусю, побажай Цїночцї, най ще висша і дурнїйша виросте, і відписуй скоро. Твій Роман.

"P. S. Як Штефанко буде їхати до дому на сьвята, то я може приїду до тебе, розумієть ся, коли приймеш, бо хочу поглянути, як ти завойовуєш щастє, коли ще не забула там, як звучить те слово".

Вона відписала дуже короткий та щирий лист, котрим запрошувала Романа, щоби конечно приїхав подивити ся, як вона пне ся до щастя, та як їй живеть ся тепер.

На сей лист не відписував уже Роман, тілько замісь відповіди приїхав до неї. Кількож то було втїхи, кілько радости! А ще коли Роман привів одного дня Штефана з собою, то Лїда повеселїла і справдї немов пишною, ясною рожею зацвила. Роман не знав, що вони знають ся; Лїда чомусь нїчого не споминала йому про те, що знає Штефана, бо хотїла, щоби він їй як найбільше про нього писав, а знову Штефан не знав, що Лїда Романова сестра, бо через цїлий той рік, коли Штефан учив Бобика, Роман був у войську і не приїздив до дому. Та коли показало ся, що вони обоє давнїйше знайомі, то Роман немов урадував ся, а нераз знову якісь тїни нїби нїжности, нїби неохоти та недовіря скоро пересували ся по його лицї і скоро зникали.

Які-ж веселі вечери переживала та трійка! Збирали ся звичайно у Лїди, а зглядно Штефан приходив до Романа, і тодї або пересиджували всї троє в Лїдиній кімнатцї, або частїйше вибирали ся на проходи. Раз мали йти на прохід, та звіяв ся вихор і понесло снїгом, тай мусїли сидїти в хатї. Роман звичайно почав жартувати і просив Штефана, аби оповів, яку байку, бо він конечно хоче якоїсь байки. Штефан теж жартуючи відпекував ся, нараз споважнїв і сказав:

—Се пригадує менї той день, коли я вибирав ся першпй раз до школи. Давно то дїялось. Майже дванайцять лїт тому.

Тоді я ще був таким наївним хлопцем! І тоді ще жив мій незабутий батько. І тоді був такий гарний погідний осінний ранок. Я й мої сестри і брат сиділи всі на приспі під хатою і їли морков. А сестри просили мене, аби я оповів байки, акурат так як ти тепер. І я казав—а вгадай якої?

—Думаєш не вгадаю? Певно про щастє! Чи ти тоді ще не́ мріяв про щастє?

—Ей, чому ні, мріяв! Лише я ще не бачив його в таких виразних та ярких красках як тепер.

—А пригадуєш ще ту казку? То цікава річ учути казку про щастє.

—Чи пригадую! І так, і ні. Може не зовсім така, як тоді снуєть ся менї казка про щастє в думках.

—То розкажи! Чому-ж ти Лідо ні слова не скажеш?

—Не хочу силувати. Думаю,що пан Стефан і так оповість!

—Добре, буду оповідати, лише наперед прохаю вибаченя, як не буде йти дуже складно, бо я вже давно не говорив казок.

—На високій, високій горі, там всемогуча богиня щастя мала свій престіл із золота та самоцьвітів кований.

І гарні та лискучі були корони, що тисячами поскидані лежали у її ніг; та гарнїйша, та більше лискуча була корона її золотого волося, що вінчала її чоло.

І ясні були шафіри, що ними були гаптовані її дорогі шати, і ясні зорі, що палали на її приказ у вечірньому небі, та яснїйші сафіри і зорі сяли в її очах.

І гарні були коралї і перли, що ними був украшений її престіл, та гарнїйші коралї і перли були в її устах.

Перед нею все клонило ся: царі і нуждарі, королї і лицарі, рільники і купцї, старі і молоді кланялись та хилились перед всемогучою богинею щастя та сонця.

Раз прийшов до неї один молодий лицар. Вірно він став перед нею і сказав:

—О щастє, так довго я шукав тебе і нїде не міг найти. Зійди хоч на хвилиночку до мене, нехай хоч часочок буду щасливий!

А вона всьміхнула ся тай сказала:

—Я нї до кого не сходжу сама. Мене треба заслужити добрими вчинками та працею; я лише тому вливаю в груди почутє щастя, хто заслугує на се.

А він відповів:

—Я син богатого пана. До праці я не звик, бо за мене всю працю чинили слуги. Я всього тільки й працював, що вживав житя та його роскоший. Та щастя я не знайшов у нім.

—У тебе лишила ся ще чиста душа, що пізнає свої блуди й недостачі. Вертай на землю, старай ся жити більше для иньших нїж для себе, то може й стрінеш ся зі своїм щастєм.

І молодий лицар пішов.

У темному лїсї заскочив його вечір, і він шукаючи притулку, зайшов до хатки старого праведника, що жив у сьому темному лїсї разом із своєю дочкою. Та дочка мабуть дуже була подібна до щастя, бо на її вид молодий хлопець забув про всї болї, турботи та чорну зневіру.

А рано сказав до неї:

—Чи хочеш піти зі мною у довгу та важку мандрівку житєву і стати моїм ясним сонцем?

Вона відказала:

—Пішла би я з тобою, та не можу лишити старого і немічного батька. Коли хочеш, то лиши ся тут з нами і будеш нам помагати управляти рілю і будеш помагати радою та вчинками всїм бідним людям, що жиють там у долинї в сумному та бідному селї.

І він лишив ся .

І в його серце вступило почутє безмежного та сьвітлого щастя: помагав бідним людям і глядїв в очи своєї Весноньки і був душею її душі.

Та прийшов день і його Веснонька умерла.

Він з розпуки рвав волосє, товк головою до каміня і ходив на її гріб і горячо молив та просив:

—Веснонько, присни ся менї, покажи ся ще хоч раз, бо не дотримаю обіту даного тобі: заподію сам собі смерть.

А раз уснув на її гробі.

І злинула вона до нього, така чудова як була й за житя, лише тепер мала ще й білі крила, поклала на його рамени руку і сказала:

—Милий мій! Чому не дотримуєш обіту даного менї, а кидаєш такі страшні слова? Ти-ж був щасливий стільки довгих лїт! Чому-ж не хочеш тепер працювати для щастя иньших. Не плач, милий, не вбивай ся. Невдовзї надійде день, коли сполучимо ся на віки!

Він пробудив ся і з ясним, радісним усьміхом вернув до давно киненої праці. Тихо і в тяжкому трудї вів своє убоге, самітне житє, і ждав дня, в котрому вона покличе його до себе на віки. — —

Останнї слова казки давно перегули, а вони всї троє сидїли в задумі і нїхто не важив ся ворушити повної таємних шептів тиші.

Роман перший відізвав ся. Та нї Штефан нї Лїда не знали, що він властиво хотїв сказати, бо почав був з лукавим усьміхом на устах глядїти то на неї, то на нього, і якесь жартливе слово от-от мало схопити ся з його уст, та відтак щось немов іскорка великого чутя болю і нїжности засьвітила ся в його очах задивлених на них сбоє і він лише сказав:

—Дуже гарно дякую за гарну казку—певно власнї композиції?

На се знов відповів Штефан:—І так і нї. І чув я дещо з того, і дещо свойого доложив, тай зложилась от собі казка. Але час менї вже вибирати ся д' хатї.

І Штефан якось перволо схопив ся, убрав ся і прощаючись з Романом та Лідою скоро вийшов з хати. Відтак уже немов би уникав довших розмов у хаті. Вони дивно ворушили цілим його єством, немов неволили, і він лякав ся кождої хвильки, що довше не зможе терпіти і вибухне всім своїм чутєм і болем. А він не сьмів!

За те більше ходили на проходи. Так було всім вільнійше на тих далеких, зимових проходах!

Сніг сьвітив тисячами блискучих іскор, дерева вдягнені в білий іней при сьвітлї зимового, заходячого, холодного сонця с'яли діяментами-жемчугами. А над усім ясніло голубе небо, червоніючись на заході пурпурою.

А нераз вертали з проходів аж пізним вечером.

Тоді коли місяць ясно сьвітив, зеленим сьвітлом сьвіт заливав, тоді як зірки сіяли-мигтїли, тоді коли небо здавало ся біле, і поле біле, і хати білі, слїпучо-білі. Їх троє тихою ходою, закутані в довгі чорні плащі, з білими, морозом зрумяненими щоками, із сіяючими мов зорі очима, з щасливим, тихим усьміхом на устах, ішли селом немов очаровані чудовою красою зимової ночи. Так було тихо, так тихо, лише сніг скрипів злегка від їх ходу; і було їм добре, і було їм любо.

Та часто, дуже часто щаслива усьмішка зникала,натомість морщина острого болю з'явила ся коло уст. Се було тоді, коли зближали ся близше до тих хаток, що здалека білїли ся та манили до себе.

О! в тих хатках можна-б побачити гарні образки щастя! Вони знали, які!

От там у нетопленій, дїравій хаті плакала вдовиця з дрібними дїтьми, майже опухлими з голоду.

А в тій знов хатчинї на городах бив ся син з батьком за те, хто на весні буде орати тай сїяти "на цїлинї", а хто "на мандибуренцї".

А знову у тій великій, новій, батько вже щось з пів року лоточив та бив доньку за те, що не хотїла віддавати ся за старого, а хотїла жити своїм житєм та любити ся. На все село викрикував: "Го, го, нибого, вілитит ти любов з голови, як стане у хатї пусто тай зимно, а твій чоловік з розпуки, що не ме мати, чим тебе тай дїтий погодувати, піде у коршму пити, а відтак буде тебе бити тай збиткувати. Але як будеш сита тай у гаразді, то прийде і любва, ни бій си".

А до тої малої, похиленої хатини, що її не було й гаразд видко з поміж великих чужих оборогів та стоділ, прямував, а радше кривуляв пяний-пяніський мужик, і недоходячи навіть до хатнього-порога, викрикував:

—Чуєш—біжи борзо до сусїди, зич сира, зич масла, зич пшеничної муки, роби пироги, бо я твій чоловік! Чуєш? З колїна вілупп, а давай минї пирогів. Я свій пан на своїй загороді, ая, докім ше на своїй. Най си ше хоч раз ужию, бо як нї на весну вігоня, то хиба стану Жидам за Івана.

Виходила блїда, змучена, аж чорна жінка, хотїла його ввести до хати, аби не робив "покаяня", але то не вдавало ся їй. В відповідь діставала так по голові,, що аж обливала ся кровю, та про те бігла до хати боронити дїтий від лютого звіря, що вже тепер їх виганяв з хати "до дїдьчої матері".

Врештї позбирала той свій "нещасливий" дріб і плачучи та нарікаючи йшла до сусїди хоч "до оповіночи, поки цес не вгамує сї".

—То-м собі думала: робит уже цалий тиждень у містї, принесе д' хатї хоть який-такий крейцїр, а він прийшов пєний-пєніський як ніч, тай заводит покаянє.

Та далї ті наріканя стихали, бо бідна жінка побачила чужих людий, до того ще панів... покірно поздоровляла їх та йшла далї до сусїди; а за нею бігли босі дїти. Відтак ставала

сирота коло порога чужої хати, тай смирним голосом просила "пустіт".

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

Ну, а ще богато гарних "картинок щастя" бачили вони йдучи із тих далеких проходів. і їм ставало тоді бездонно сумно і совісно за те, що вони сьміли колись мріяти про щастє; тоді раді би були одно від одного під землю сховати ся. І тоді завмирали їм на устах недомовлені слова, а голови хилили ся в низ.

Тишину переривав Роман.

Тихо підходив до Штефана тай казав:

—Чого ти Стефане замовк? Чи не снуєш часом мрій про щастє? Певно, коли бачить ся щастє иньших, то мимоволї починаєть ся мріяти і про своє! А ти Лїдо? Ти що? Плачеш від щастя?!

Штефан ще не обзивав ся, за те Лїда не стерпіла.

—Ромку, дайже спокій! І за що нїби маєш когось мучити? Знаєш преціньь, що нїхто не говорить нїколи про безглядне щастє, анї не каже, що може бути щасливий, коли видить коло себе таке горе! Та преціньь власне тому, що стілько того горя всюди, треба старати ся його зменьшити. Як хто вміє: один помічю матеріяльною, другий моральною. Та-ж ми не їмо хлїба дурно, не живемо працию иньших, не кривдимо нїкого. Певно, ми не в силї навіть нїкому сліз осушити, не можемо богато полїпшити безвідрадної долї тих нещасних. Та преціньь се не наша вина, і по мойому ми краще-б зробили, коли би меньше нарікали та знеохочували ся, а взяли ся твердо до невдячної працї, кажучи собі по запорозьки: раз мати родила! Що-ж? у нас страшні, безвідрадні обставини, але як то було за наших прадїдів? Коли селянин не був навіть паном свойого житя, коли його міг пан для простої забаганки застрілити мов пса і за те платив декілька талярів кари! У нас тепер лише

більше рук до праці, більше охочих умів та щирих сердець, більше самовідреченя, а будучність наша, а щастє наше.

—Ой, Лїдо, Лїдо, ти правдива пісня! Ну, починай же пеан про наше чудове житє, про щастє. Нї! я направду не знаю, чи ви слїпі, що над краєм пропасти-безодні можете деклямувати такі палкі промови!

—Слухай ти правниче, вспокій но свої фільософічно-пессімістичні нерви, тай не говори таке як старий дїд, що трясе ся над гробом.

—Но, но, Штефанку! Правда—фільософія не мій фах і я не думаю навіть фільософувати: я тільки беру річи реально. Ну і цїкавий я знати, як ви хочете працювати? Певно думаєте про роботу в народї. Ну, Лїдо, не всьміхай ся так іронічно! Здаєть ся, не думаєш, що я під роботою в народї розумію ходженє від хати до хати та читанє "Наймички" Шевченкової? Нї! я розумію таки нашу серіозну роботу: твоє учительованє, Штефанову науку, мою будучу адвокатуру, взагалї всяку працю, що має якесь добро народу на метї. І що-ж? Розуміють ся, що та вся робота має вести в перші лїнїї до самосьвідомости національної та почутя народної чести серед люду. Ха, ха, ха, які-ж ви потїшні! Чи ви думаєте, що історія повернеть ся в зад і що ті, що нам уже раз видерли наші сьвятощі, схотять їх нам звернути? Чи думаєте, що наш оголомшений нарід зважить ся виступити проти самоволї висших, що зважить ся боротп ся? Та-ж то майже самі раби. І хто нам поможе в тій боротьбі? Чи наші вороги? Хиба би дурні! Однако наша мова буде в поневірцї, бо ми лише бідний плєбс, що висплає з поміж себе рік-річно декільки соток людий, котрі йдуть здобувати собі й иньшим щастє, та в котрих нема найвпсшого ідеалу, бажаня вільности рідного краю і котрі тому по дорозї гнуть ся, ломлять ся. А коли у деяких єсть у душі той ясний ідеал, то вони витримують до якогось часу, стоять при свойому твердо мов скала, та злигоднї житя вганяють їх у могилу. Та сї по-

слїдні—сї ще щасливі напротив тих, що зломили ся або і впали: з тих ще хоч примір добрий, а з темних то ганьба, і сором, і несьвітський жаль, і гріх. Дарма, житє важке, боротьба за хлїб, то найперший людський обовязок. А у нас, у наших ворогів у руках питанє нашого житя чи смерти, то-ж коли ми вибираємо житє, мусимо ломити ся або гнути ся.

—Слухай Романе! А чи воно у Франції було відразу так як єсть?

—Се пусте! По перше: французька революція у нас не дасть ся перевести, бо тепер не ті часи. По друге: Французи воювали самі між собою за основні реформи, а ми мусїли-б з чужими. По трете: Коли французький плєбс домагав ся зрівнаня всїх станів, то мав за собою і низше духовенство і значну часть біднїйшої інтелїґенції. А наша інтелїґенція, думаєш, пішла би з народом? Ну, ну, надій ся!

—Тепер, бачиш, договорили ся ми до краю. От, у сьому власне вся біда. У нас нема сьвідомої інтелїґенції.

—А бій ся Бога, як ти можеш таке говорити?

—Ти перед хвилею сам щось подібного сказав. І се тільки правда. Принаймі на мою думку. На мою думку інтелїґентний але правдиво інтелїґентний і сьвідомий чоловік не потрафить нї упідлювати ся нї повзати. А се чи ж не упідлюванє, коли хто походячи з народности слабшої, переходить до міцнїйшої і ворожої, так як се дїєть ся дуже часто у нас? Коли хто взагалї покидає свій низький рід, а пхає ся силоміць між вищих? Коли хто дрожить за власну шкіру, не оглядаючись на те, що тим шкодить иньшим.

—Ну, даруй! А коли він знає, що служачи своїому народови здохне з голоду?! Но, розумієть ся, що я сього не хвалю, але чистий розум велить не здихати, лише жити!

—Він не повинен так казати! То власне біда, що у нас розум грає часами за велику ролю, а сумлїнє за малу, і взагалї, що ми надто кермуємо ся розумом і серцем, а сумлїнє

у нас на боці. Коли-б такий один з другим порадив ся з сумлінєм, то воно би йому зараз пригадало, що коли він приміром не дістане найлїпше платної посади, або не зістане совітником, то він ще не вмре. Але коли він і таких десять покинуть справу рідного люду, то будуть гинути повільною смертю сотки й тисячі тих, що він з поміж них вийшов, їх крівавим потом годував ся; на їх місце прийдуть сильнійші духом, тїлом, культурою люди з ворожого племени, і на їх прадідівській, слїзми та кровю зрошеній скибі зівють гнїздечко для "бялеґо оржелка".

—Се правда, що-ж коли отся пісонька переходить от рода в род. Кожен нарікає, що нема сьвідомої інтелїґенції, а нїхто не вміє зарадити сьому лиху.

—Бо по мойому у нас дотепер за мало звертало ся і звертає ся уваги на вихованє. Коли дитинї не вщіпить ся з самого початку почутя обовязку та любови до рідного краю, а відтак ще й у школї вона нїчого про те не чує, то як має з неї що доброго вирости? Та воно мусить бути лїпше: теперішні молоді, патріотичні професори сїятимуть правдиве зерно в душах своїх учеників, а ті зерна засїяні в молоді душі глубоко впускають корінє. По мойому треба так повести дитину, щоб вона в пізнійшому житю поносячи навіть недогоди та кари за своє правдиве поступованє, уважала те з своєї сторони лише сповненєм обовязку а не жертвою. А коли всї будуть сьвідомі свойого обовязку, тоді здаєть ся, не треба буде таких жертв, які тепер ще таки справдї істнують.

—То ви мусите дуже любити своє учительське званє, коли з таким запалом і вірою говорите про нього. І видко, думаєте всї сили посьвятити на те, щоб виховувати молоді покольня інтелїґенції.

—Так, панї, буду старати ся зробити все, що в моїй силї. Бо доки у нас не буде сьвідомої інтелїґенції, то доти і вся робота серед люду немислима. Нарід недовірчивий, і треба

чистих рук і чистого та люблячого серця, щоб можна усунути всякі сумніви народні що до чистоти і щирости роботи серед нього. Але воно буде лїпше, як єсть, мусить бути лїпше.

—Ну, Штефанку, я бачу, що з тобою не договорив би ся. Певно, хто має таку сильну віру в добро як ти, то з ним не можна нїчого вдїяти і зрештою я й не беру ся. Дай Боже таких більше! А тепер добраніч, мій ідеалїсте, бо ми вже коло школи, а пора досить пізна.

—Нї, я не ідеалїст! Я лише той, що вірить в побіду добра над злом, і в те, що хто сповняє свої обовязки, для того навіть і серед наших тяжких обставин можливе щастє.

—А се не ідеалїзм?

—Ну, ідеалїзм, ідеалїзм, нехай буде по твойому! Тільки побачиш сам, що щастє єсть, і що я його знайду. В сьому часї почуваю те більше, як коли будь перше. А тепер добраніч, Романе, добраніч панно Лїдо!

Вона подала йому руку. А очи її с'яли яснїйше від зір, а була така гарна мов би те щастє, що він ішов йому на стрічу. А місяць лив зеленаве сьвітло, жемчугами іскрили ся снїгові поля. Вона-ж подала йому руку з таким глубоким поглядом у його очи, як тоді, коли збирала ся на баль і коли вперше думка: "двоє нещасливих" явилась у неї. Чи й тепер та думка гостила в її голові?

—Ті, що йдуть на стрічу щастю—співало в її душі.

—Добраніч!

Пішов.

XIV.

Прийшли руські сьвята; Роман з Лїдою поїхали домів, а по сьвятах одно до своєї школи в тихому селї, друге до Львова.

І Штефан теж не довго міг сидїти дома та сьвяткувати, бо мусїв і брата везти до школи і таки постановив собі свято, що мусить здати іспит на четвертому роцї, се-б то так десь за пів року від тепер.

О, він добре чув, переконав ся про се тисячі разів, не раз, що без Лїди він не в силї довше жити. Та коли не здасть того професорського іспиту, то не буде міг мати її своєю жінкою, не осягне своєї найгарнїйшої мрії, що вже від многих лїт була провідною зорею його житя.

Нї, не через те, щоб вона (Лїда) не схотїла бути жінкою бідного суплєнта, тільки через те, що вона знає, яка присяга вяже його, знає, що він утримує свойого брата та помагає мамі, то не хотїла-б віднїмати у його дорогих хлїба. Коли здасть іспит, то буде щось зовсїм иньше; тодї він може утримати і жінку і брата.

На сю думку серце завмирає від страшенного болю. Що тодї житє, що праця, що все? Що його мрії про щастє? Щастє —без неї!? Нема його, нема! Вона—його щастє! Лишень хвилинку, лишень годину—один золотий промінчик за цїле сумне, голодне, холодне, безвідрадне житє. Нї! вона мусить полюбити його! Він розкаже їй усе, скаже як щиро її кохає, як довго, як вірно! Як працює, щоб лише заслужити собі на неї, на можність назвати її своєю жінкою. Все їй оповість.

А сумлїнє казало:

Тільки не тепер; аж тодї, як уже будеш міг просити її, щоб стала твоєю подругою. Тепер терпи і мовчи! Бо слухай, ану-ж вона не любить тебе, то чи стане в тебе стільки сили, щоб перемогти себе тай вчити ся далї? А коли нї, то тодї що? присяга дана батькови піде в забуте, бо ти будеш шалїв з розпуки і певно не схочеш більше працювати. Чи то буде чесно?!

От такі думки раз у раз снували ся по його голові. Серце казало, домагалось говорити, сумлїнє наказувало мовчати. І він мовчав.

Ходив на виклади, вчив ся, писав свою працю, бігав на лєкції, та при тому мучив ся так страшно, так нелюдсько, що далї не ставало сили терпіти. І тисячі разів зривав ся, хотїв їхати, висповідати ся їй з усього, збути ся тої важкої непевно-

сти, та його сумлїнє казало йому тільки два слова: "Синку, не покинь їх". "Присягаю, що не покину".

Не сьміє нїчого казати. Бо коли-б вона його відкинула, о, то він знає, що його житє зруйноване на все, що воно стратило-б весь свій чар, всю красу. Вона-ж йому дорожша над те сонце, вона дорожша над житє, над усе,—та не над честь. І тому він не сьміє тепер нїчого казати!

—Синку, не покинь їх!

—Нї, не покину.

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

І Лїда мучила ся, тужила.

Прийшла любов, перша, велика, всемогуча і заволодїла всїм її єством, і наповнила душу горем і безмірним щастєм, перед очи поклала його хорошнй образ, в уха вілляла звук його голосу та сьміху. А в самотні, вечірні години все воскрешала його стать, а в хатї все носили ся тонн його голосу, коли оповідав казку про щастє. Отак немов живий стоїть перед нею і мов живий говорить. І хоче вона ще раз вдивити ся в його очи і відповісти весело тай щиро, та бачить лише пусту хату довкола себе, а його немає. І їй стає тужно та болюче.

— — — — — — — — — — — — — —

І так ішли днї, минали тижнї, проходили місящї,що їм здавали ся віками-роками.

Надходили Великодні сьвята.

Був зелений початок мая.

Штефан хотїв не їхати до дому на сьвята, щоб не бачити її та не мучити ся ще гірше відтак. Але мусїв їхати хоч на місяць, коли хотїв здавати в осени який іспит. Душевна мука та важка умова праця молодого історика підірвали його сили, і він мусїв поїхати домів, відсьвіжити ся та подихати сїльським воздухом.

Роман вибирав ся теж до сестри, та мав ще перед тим вступити до дому, і тому умовив ся з Штефаном, що той прийде до школи аж за тиждень по свойому приїзді на село.

Приїхав Штефан до дому, а днї пливуть ще скучнїйше нїж у Львові. Не сходить вона з думки.

От кілька кроків перейти і вже міг би побачити її. А врештї, він, Штефан, таки найлїпше зробить, коли зовсїм не піде до школи. Найлїпше! Пощо роздирати вже й так від болю ледви живе серце. Але розумованя на нїщо не здавали ся і ноги самі несли його все в поблиз школи. Нераз іде, задивить ся на бідну школу, серце забєть ся радісно та живо, відтак огорне нераз такий сум та жаль його душу, що він знову втїкає далеко-далеко; та в уяві все мрієе стара похилена школа, очи душі бачуть нутро тої школи, убогу кімнатку, а посеред неї її, його Лїду кохану, таку чудову як погідний, лїтнїй день. І так було майже що дня. А преціиь міг Штефан мило забавити ся, бо дістав запросини, щоб був ласкав не гордити, відвідати, і від сьвященика і від економа, у котрих було по кілька донечок, кожда хоч нині під вінець, а Штефан молодий гарний хлопець, а яке становище може вже мати! Та він не хотїв нїде йти і сидїв дома.

Дома мало що змінило ся.

- Мати троха постаріла ся, та за те була веселїйша, бо зять був добрий і Марії добре живеть ся. Катрусю вже теж сватають —ну, не богаті, та не в богацтві щастє. Чесний, не пянюга, то ґрунт. Антось ходить до ґімназії, вже в четвертій клясї, і вчить ся добре; Доцька ще мала, та все єсть поміч у хатї.

—І все би добре,—думала мати—коби лишень він не слабував, її Штефанко любий, її синочок добрий, що їм усїм не дав загинути, та сам відай загине. Але нї, Господь милосерний не позволить, він ще дасть їй дочекати ся від сина онуків. Хто знає, чи він уже не має якої панни?

Часами зачіпала за те, та він не відповідав, лише зривав ся тай летів у ліс.

А як же би я мамко міг тепер свою долю з чиєюсь вязати? Най ще. Як здам той еґзамент. що сї до нього тепер учу, та буду мати певний кавалок хлїба .то може й приведу вам невісточку. Бо тепер ше нема як. Таже не оженю ся, а Антося не вігоню. Як-єм присєг дєдикови, так слова додержу.

Мати тихо заплакала тай сказала "Простибіг" і більше вже за те не говорпла.

Ну, і надійшов той день.

У Штефановім серцї почала ся знову боротьба. Іти? не йти? Іти? не йти? Нарештї таки пішов. Ішов мов на весїлє і мов на смерть. Побачить ї, увидить ї знов. Побачить ті очи глубокі. злотисті; побачить ті уста, що до них день у день, кождої хвилї, години молив ся. А може вона заручена? Чув раз. як якісь жінки говорили його мамі за якусь "професорьку", шо до неї приїздить якийсь панич тай отакі-о великі "букєти" цьвітів привозить. Може то до Лїди? Ішов мов на смерть.Та таки йшов.Преціньз припятелем мусить побачити ся!

Вже таки бачить Штефан Лїдину домівку.

Стара, похилена.дах латаний, стїни пообдирані від весняних дощів. Тільки краси, що зелений городчик перед вікнами, та кілька верб, що розвивають ся, зеленю пишають ся.

От там у малій, вохкій кімнатцї сидить вона певно з братом, та говорять щиро, запально. Її очи горять, уха ловлять слова щирі та рідні. Гірка й її доля, Штефан знав, яка гірка! То певно не про неї говорили ті жінки! Він в те не вірить, щоб вона коли мала приймати сама яких мущин, хиба може раз приїхав який пробувати щастя. Нї, то певно не про неї говорили.

Його кроки стають повільнїйші, несьмілїйші; серце так сильно бєть ся, мов би хотїло вискочити з груди. А може таки вернутись?

Чує пісню! Чий то голос? Мягкий, оксамітовий, не дуже високий і не дуже сильний... Її? А пісня якась народня, бо й такі слова, і мельодія така.

Ой коли іду, земленьку сьвяту
Сльозами поливаю;
Ой куди іду, земленьку сьвяту
Тугою засіваю.

А з тої туги ростуть квіточки,
Квіточки дрібнесенькі;
Нарву квіточок, тай зівю вінок,
Тай пущу на річеньку.

Коли-б ти вінку, із рути звитий,
Та вмів заговорити;
Ти-б йому сказав, ти-б йому вповів,
Як менї тяжко жити.

Штефан стоїть і слухає, і впоюєть ся звуком її голосу, і слухав би так цілий вік тої пісні—така тужна, така тужна. Але що-ж він робить? Чи то гарно? Тепер уже таки мусить іти, бо-ж то не гарно підслухувати. Раз дивив ся на Лїду без її дозволу, тепер підслухує пісню.

Йде близше. Двері від її кімнати зачинені.

Підходить до них і непевно стукає. Спів уриваєть ся, а послїдні згуки линуть так скоро, як скоро зриваєть ся сполохана шулїкою дрібна пташина. Відтак чути скорі кроки. Лїда біжить до дверий сама, отвирає і весело скрикує:

—То ти, Романе?

Здивована стає, очи спустила, нїяково їй.

—Добрий вечір, панї! Нї, то я! Дуже перепрашаю, я не знав, що Романа ще нема. Ми умовились, що він уже нинї рано приїде. Дуже перепрашою!

—Нема за що! Та прошу до хати. Той незносний Роман все щось вистроїть.

—Не хотів би я перешкаджати.

—Але-ж прошу; як може мені перешкодити найліпший приятель мого дорогого братика?

Він і вона чують, що їм би не те хотілось говорити; що не такі слова поплили-б, коли-б вони дали волю устам висловити те, що серце хоче сказати.

Мовчать хвилю обоє.

Відтак ідуть у глуб кімнати, вона сідає на софці, він подалеки на кріслі.

Вона перериває мовчанку.

—Давно приїхали?

—Тиждень тому. Прїхав полїчити ся троха.

—Знаю. Писав менї Роман, що за много працюєте.

—Ой той Роман. Також не має про що та про кого до панї писати.

—Пише про свойого найлїпшого приятеля.

І знов той розговір нещирий. Чи се вони хотять собі сказати? Чи се говорять їх очи, що палахкотять мов те сонце, що на заході сияє?

—Вже ваша праця готова? Коли оголосите?

—Не думав над тим.

—Ну, як він нечемно відповідає! І чого ті нерви розходили ся!"—думає сам про себе Штефан.

А вона: "Такий був повний запалу, надій, а тепер такий охлялий, байдужний!"

—А може ви вже кинули мрію здавати тепер іспит? Чого якісь такі знеохочені, зовсїм пньші як були в зимі? Вже перестали йти на стрічу щастю?—пробувала жартувати.

Засьміяв ся з тиха.

—Щасте!

—Що, то я таки не помиляюсь! Ну, які ви мущини слабодухи. Вже майже у своєї мети, і знеохочуєте ся.

—Ні, пані! Тілько що до моєї мети ще дуже далеко.

—Як же се? Ще так недавно оповідали ви з таким одушевленєм про своє званє, про свою працю. Так недавно снували мрії про те, що от-от осягнете ціль свойого житя, станете до великої праці народнього відродженя, будете сіяти золоті зерна правди в душі своїх учеників, виховувати нове поколїнє сьвідомої інтеліґенції, а тепер... Чому такі сумні? Чи такі дуже хорі?

Мовчав, а сумні, важкі тіни туги снували ся по його обличю.

—Простіть, що я оце наговорила! Я не повинна була мішати ся в те. Хто зна, яке горе пригнітає вашу душу, а я беру ся читати вам мораль.

—Се нїчого, я заслугую на се. Менї-ж не вільно бути слабодухом. Хто має такі обовязки як я, той не сьміє нїколи мріяти про особисте щастє.

Знов хвилю мовчав. Далї говорив тихо мов до себе.

—Властиво мої обовязки тепер не збільшили ся, тілько зміцнила ся думка, що вже від кількох лїт сверлує мою душу, що сповненє своїх обовязків, се ще не єсть особисте щастє. А бажане того щастя росте тай росте. Коби тільки хвильку, малу хвилиночку зазнати його.

Що було в тих його словах, що в них дрожало?

То було щось безконечно солодке і безконечно болюче, а вона склонила голову й мовчала.

Глянув на ту її опущену головку—нї, так не схиляєть ся голова в особи, котрій зовсїм байдужне наше горе, або котра не розуміє нас.

Ах, у нього не стане сили довше мовчати, не стане сили довше скривати. А як вона не любить його, а коли загнівається ся, а коли відтрутить його? Тоді лишень най щиро відповість

собі—буде він учити ся далі, візьме ся до праці? Ні! тоді все пропало. Бо коли би він її меньше кохав, меньше цінив, коли-б вона не була його першою і останньою любовю, тоді було би що иньшого. А так?—О Боже, Бже, за що Ти кажеш так терпіти і—і—за що Ти, Боже, дав менї таке тонке та чутке сумлінє?

Вона підняла голову і глянула на нього.

Який він незвичайно бліднй, як мусить терпіти! Ох, вона би своє житє з охотою віддала, щоб відняти в нього хоч крихту того терпіня. Та як?

Підходить до нього. Кладе руку на його рамя, легенько-тихесенько будить його з задуми.

—Що вам такого? Такий біль голови?

Він піднімає очи, стрічає щирий, отвертий погляд її золотавих, сонічних очий.

—Тепер менї вже нічого, вже зовсім добре, а то справді погано розболіла ся голова.

—За много працюєте, абсолютно за много.

—Ні, я тепер таки зовсім нічого не роблю, бо хоч би й хотів, то сили нема; врештї хочу того іспиту позбути ся ще сеї осени, а як не вилічу ся тепер, то ще готова мене вчіпити ся велика слабість. Я собі тепер великий пан: приїхав до дому, там усї працюють, що аж піт із них цюрком котить ся, а я собі цїлїський день шляю ся по лїсах та лугах. Сказано—вільний птах.

—Вже знов зачинаєте полином приправляти?

—Ну, нї вже, нї. Буду тепер зовсім гарно-тихенько сидїти, тай коли позволите, правити вам комплїменти. Які ви чулові, які у вас гарні-прегарні очи! Ну, видите, як нескладно йде?

Хвилю помовчав.

—Не гнївайте ся, та то бачите так. Я тому тепер такий незносний, що не хочу погодити ся з тим, що мусить бути, лише хочу чогось такого, що хто зна, чи й можливе в сьвітї. І тепер приміром, я хотїв би бути веселим, приємним, та біль, що кипить у серцї, не дає виговорювати веселих, милих слів. Я вам се кажу лише тому, бо хочу оправдати ся з мойого дивного поступованя. Вірте менї, що менї дуже тяжко і тому я такий. Простїть і прощайте, а коли прийде Роман, то прошу, скажіть йому, най буде ласкав коли зайти до мене. А тепер добраніч і ще раз простїть.

Витягла до нього руку.

—Я не гнївaю ся, Стефане. Я-ж розумію, що не все можна бути веселим. Менї лишень, вірте менї, дуже вас жаль, що починаєте тратити віру в щастє, що той, котрий перше сам до борби загрівав, починає сумнївати ся про наслїдки тої борби. Я не гнївaю ся, Стефане.

Перший раз так його назвала. Як мягко, як любо звучить те слівце в її устах!

Стоїть ще хвилю перед нею з похиленою в низ головою і шепче:

—Так пані. Така судьба жде кождого шаленого біднягу, що сьміє мріяти про особисте щастє, а тим щастєм уважає дївчину з золотистими очима!

В неї голова починає ходором ходити; жовті, синї, зелені колїсця бігають поперед очи, а серце так сильно, сильно бєть ся. Вона блїдне, опускає голову в низ. Нї! так не схиляє голову дївчина, що не розуміє нас!

—Лїдо!

—Що таке?

—Лїдо, ви знаєте?

—Що таке?

—Я вас люблю!

Вона ще гірше блїдне і тихесенько каже:

—Добре, Стефане.

Як він ждав сього слова! Він, здаєть ся, лїтами-віками на нього ждав!

Бере її руку, і мов безумний тулить раз враз до уст; до нестяму цїлує, аж віддиху йому вже не стає.

—Лїдочко, пісенько, найдорожша, любочко моя, ти любиш мене?

—Люблю, Стефане.

—Будеш моєю, будеш ждати—хто зна, може рік, може два, я не крию того перед тобою, що ми не зможемо скорше побрати ся заким я здам іспит. Бо ти знаєш, які обовязки тяжать на менї. Впрочім неправда, вони не тяжать то не тяжкі обовязки, бо я через них годен тебе. Будеш ждати?

—Хоч би десять лїт. Стефане.

—Зірочко моя, сонїчко ясне, щастє моє! Що менї тепер праця, що голод, що всї невигоди житя! З моєю пісонькою менї нїчого не страшно. Як я тебе люблю, кохана! Не гнївай ся, люба, що я так поступив, що так довго сиджу в тебе, а ти сама, що може наражую тебе на людську обмову. Нї, знаєш, я таки конче здам іспит сеї осени, і ми вже тодї будемо на все належати до себе. Побачиш, як я тебе кохаю! А тепер, хоч як гірко, треба прощатись. Оставай здорова, пісенько моя сердечна, сни о минї!

Ще раз взяв її рученята в свої, і цїлував, цїлував до нестями. А відтак пробував іти. Та лише дійшов до порога, якась маґічна, непереможна сила силувала його обернути ся і ще раз і ще раз глядїти в її сонїчні очи. Далї зблизив ся до неї, і очима просив поцїлуя.

Зрозуміла, та не відповідала; лише невинні уста тремтїли, а напів примкнені очи щось соромливо- роскішно нашіптували, своїм промінєм ясним говорили.

Зрозумів мову її очий та уст, і зблизив свої горячі, чисті уста до її дріжучих, невинних уст. І пив з них щастє і житє, і впивав ся.

—Мій перший поцїлуй—шепнув відтак.—Чи єсть більше щастє на сьвітї ?

А її очи говорили, що нема, і його серце співало про те.

—Тепер уже йди!

—Тепер уже йду. Прощавай, кохана, та згадай мене. Тепер уже до тебе не прийду, аж коли Роман приїде, бо люди лихі.

Ішов, вона проводила його аж за хатний поріг, коли тут же здалека побачили Романа.

Він зняв капелюх і кричав:

—Витайте, витайте! А Штефанку, чого так поспішив ся?

—От-ти стидав ся-б! Гарно дотримуєш слова, нема що казати. Чи в тебе тепер девята рано?

—Ну, та воно видиш, тепер пята пополудни, але якось так прийшло ся. А ти від давна вже ждеш на мене? Прости, завтра вже певно того не зроблю.

—Та що-ж ви тут стоїте, ходїмо в хату, бо-ж ти Ромку з дороги. Я вас троха прийму, погощу. Хиба, що вам, Стефане, вже задовго ждати?

Війшли до хати. Лїда привитавши ся з братом ,пішла до своєї спіжарні с. є малих сїнок, де стояла шафа з її припасами ґосподарськими, а Роман з Штефаном витали ся. Як же вони щиро-щиро поцїлували ся, як ще нїколи дотепер. Особливо Штефан.

—Романе, слухай, я люблю твою сестру.

—Ну, се я тобі вже давно хотів сказати. Ну, а вона що?

—І вона мене любить.

—Питав?

—Питав!

—Коли?

—Нині.

—Ну, ну, ти невинний Штефанку! Дивіть-но, як він уміє дівчат баламутити.

—Тихо ти, не говори таке !Я не баламучу, я люблю. Як би ти міг знати, як люблю!

—Але-ж знаю, знаю! І що? Почуваєш може тепер щастє?

—Безмежне, брате! Яке-ж то воно буде, коли вона буде моєю, коли будемо все разом!

—Навприкрить ся.

—Тихо, поганий! Романе, чи ти відчуваєш се: що день бачити її, глядіти в її очи, цілувати її уста, слухати її голосу, її пісень, відгадувати її бажаня! Романе, чи єсть в раї більше щастє? Не сьмій ся! Я-ж знаю, що не буду міг сотворити їй такого раю, якого вона гідна. Але-ж ми й не мріємо про рай такий, де не буде ні бурь, ні боротьби. Ми будемо йти до щастя, до сонця золотого стрімкою та тернистою стежиною; та вона буде моєю радістю, а я її силою, і ми рука в руці перейдемо разом важке житє, бо у нас в душі буде яснїти щастє.

Вона вже була війшла до хати, та так тихесенько стала на порозі і промінними очима глядїла на нього. Побачив її, скорими кроками пішов їй на стрічу і знову їх руки злучили ся, а очи сияли-горіли мов сонце, мов щастє, що йшли до нього.

—Ну, ну, сих двох примусять мене, невірного Тому, повірити в щастє. Дай-же вам Боже на віки тої віри не викинути з серця!

По хвилї:

—Гм, шкода, що я так не маляр або не різьбар! З вас така пара, що не надивив би ся. Історія з піснею—чудова пара!

От слухай, Ромку, ти лїпше зробив би, наколи-б і собі пошукав такої пісні. Але правда, такої другої пісоньки як моя, нема. Та хоч би трохи і не така, то вір, що нїщо так не підносить чоловіка, як любов гарної, невинної дївчини.

—Га, ти-ж сам кажеш, що такої другої нема.

—А ще гіршої я не хочу. Ну, і зрештою, то я маю собі шукати жінки?! Нещаслива би вона була! Та-ж я би її замучив своєю милою вдачею. І може я маю теж іти на стрічу щастю? Пуста робота! Як у кого в душі нема щастя, то він нїде не знайде його. Хиба ще, як би ти, Лїдо, висватала менї яку панночку!

—Добре, буду сватати.

—Ну, ну, полишім се. О тім потім. Тимчасом прости, але я таки голодний. Як уже ти заложила стіл, то проси, аби я їв. Бо я знаю, що ви ситі тим, що дивитесь на себе, а я таки хочу їсти.

— — — — — — — — — — — — — —

Сим хотїв сердешний хлопець покрити свій біль.

"Тільки я, немов заклятий,
Дивлюсь, дивлюсь, тай нишком плачу,
Що без пригоди, мов негода
Минула молодість моя".

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

По підвечірку пішли всї троє на прохід, а люди ставали тай зглядали ся. Казали:

—Марчуччин панич з професорькою то така пара, гейби два янголи з неба. Що він білий, а вона ще біліща. Що у нього волосє як у баранчика білого, а у неї таки злотне. Що у нього очи голубі та ясні, а у неї ще ясніщі, лиш якісь також гей золотні—"панські". Але вона добра панна, то вже нема що казати. Діти за нев гинут; тай він, коби здоров, то раз панич годний, то раз син добрий. Стара нені душі в нім не чує.

— — — — — — — — — — — — — —

І ще того самого вечера писала Лїда довгий, предовгий лист до своєї матусї; і ще того самого вечера казав Штефан мамі, що за пів року введе їй невісточку, гей сонічко в хату. А стара мати довго ще, довго стояла сеї ночи перед образами та молила Бога за долю свойого сина.

На другий же день, коли Штефан прийшов до Лїди, то вони обоє пішли найперше до його мами. Вона і перше прихильно відносила ся до професорки, тепер же взяла лагідно Лїдину руку і тихо-моляче промовила:

—Люби його, душко-пані. Він такий у мене, гей то сонічко добрий.

У відповідь на се припала Лїда устами до старечих, поморщених рук і палко цїлувала.

І пані Емілія раділа, коли в неділю (скорше не могли) завитати до неї любі гості. Знав камінь з її серця: її дорога Лїдочка мала зазнати того великого щастя, яке дає любов коханого мущини.

Навіть п. Херський був задоволений, лише приговорював:

—Має ґуст, їй Богу має ґуст! То собі хлопчика вибрала! Але ті теперішні дїти! Самі собою розпоряджають, навіть не порадять ся нїкого. І сказати правду—мають рехт!

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

Минули Великодні сьвята, поїхав Штефан з Романом до Львова, і Лїда лишила ся знову сама, лише з думками про нього.

Що дня і що години вона згадувала його, пригадувала всї подробицї, що чула про нього. І те, як він натерпів ся ще дитиною, і що переміг у школї, і як мучив ся на університетї. Згадувала ті сьвята, котрі були такі і для неї і для нього прикрі. Як він по тих страшних місяцях голодованя та сумних сьвятах у далекому Львові відібрав свою стипендію, отряс ся з довгів, зміг зачати хоч трохи по людськи жити, дістав дві лекції, тай якось перебивали ся оба з братом. Як думка про неї, про його Лїдочку, була його провідною зорею, не опускала його ні на хвилю. І він працював що лише ставало сил, аж виборов собі поважанє у товаришів та професорів, зміг працювати в свойому фаху і на полї літературному, а все йшов на стрічу щастю, на стрічу їй.

І вона, Лїда, вже не сумувала, не сьміяла ся з своїх мрій, лише працювала ще більше ніж перед тим, щоб лише стати ся, бути гідною подругою тому білявому, гарному, доброму хлопцеви, та хоч в части сповнити просьбу свойого батька: бути вжиточною свойому народови. Коли вони вже поберуть ся, ну, то вона не буде вже дальше учителькою, але постараєть ся в иньший спосіб нагородити те, що уступає з учительованя. Бо-ж уже те, що вона буде провідною зіркою житя і праці свойого коханого Штефанка, а він же каже, що без неї не може жити се вже — — — ей нї, се щастє, а не сповненє свойого обовязку! Але вона буде з ним спільно працювати, певно не буде в його домі лише предметом роскоші та забави! Нї, вона буде його під'ємом у житєвій борбі, його добрим духом, буде старати ся стати для нього таки правдивим щастєм. А він каже: кожен чоловік може стати ся пожиточним членом суспільства, коли лише свою хоч би й невелику працю сповняє чесно, ревно і охочо. Коли всї його думки і вчинки стремлять до того,

щоби приспорити бодай одну цеголку, бодай один каміньчик більше на здвигнене величної будівлї народнього відродженя.

Оттакі мрії снувала Лїда лїтними вечерами, а Штефан учив ся, працював, писав, приготовляв ся до іспиту.

— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —

Був ранній ранок пізної осени, та в ковалевій хатї було вже всьо на ногах. А перед хатою стояв віз запряжений парою коний. Фірман нетерпеливо ждав.

За хвилю вийшла з хати пара молодих людий, Штефан і Лїда Марчуки. Ще раз прощали ся вони з усїм родом, ще раз просили старої ненї, аби їхала з ними, а вона ще раз казала, що з свойого села не хоче йти. А відтак пішли обоє ще на сільський цвинтар, на могилку коваля Андрія, прощали ся з нею, взяли трохи сьвятої землї і зжовклої, морозом звареної травицї—на спомин, в далеку, та нову дорогу. А потім ішли селом, а за ними весь рід—відпроваджували трохи. Не хотїли ще їхати, ішли, щоб доволї надивити ся на ті кохані місця, де були такі щасливі. Ішли повагом, поволи, притулені близько-близько до себе, без слова, без згуку, лише серце било ся від щастя.

На небі с'яло ясне, величне сонце, по небі собі йшло та вказувало шлях.

А вони, рука в руцї, йшли на стрічу тому сонцю, щастю золотому, в далекий, чужий край—у галицьку Сибір.

DEC
1983

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
в Скрентон, Па.

вийшли і є на складі слідуючі книжки:

Число	Назва книжки	Ціна
8.	**Казки про Циганів,** гумористичні оповідання і вірші	10
9.	**Весела Читанка** з образками	15
11.	**Американець,** штука театральна	15
15.	**Вертеп,** сценічна картинка для колядників	5
16.	**В неволї темноти,** штука театральна	25
17.	**Блудний син,** штука театральна	25
18.	**Причта про садівника** і инші веселі оповідання і гуморески	40
19.	**Галицькі анекдоти.** Веселі оповідання з Галицького житя	10
20.	**Як мене вибирали дружбою**	10
21.	**Галка смерти.** Воєнне оповіданє	5
22.	**Оповіданє про сорок розбійників,** котрих побивала служниця Алї-Баби	20
23.	**Іцко Сват,** штука театральна	10
24.	**Як пан собі біди шукав.** Оповіданє Ів. Франка	15
25.	**Із звірячого царства,** сотня найкращих казок	20
26.	**Сорокаті штани** і инші веселі оповіданя і вірші	25
27.	**Як Михась син мельника ходив до неба по діямант**	20
28.	**Збірничок найкрасших пісний церковних**	15
29.	**Виворожила,** комедія в однім актї	10
30.	**На стрічу сонцю золотому,** повість	50
31.	**Історія про сироту Івася**	20
	Під прапором свободи. Вибір патріотичних деклямацій	30
	Народні Казки. Сїм книжочок	90

Замовленя і гроші посилайте на адресу:

UKRAINIAN BOOK STORE

439 North 6th Avenue, Scranton, Pa.

З Друкарнї "Народної Волї", 524 Olive St., Scranton, Pa.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY